Suad Zijadić
Sarina Bakić

TUNEL SPASA
Društveno-politički kontekst razvoja Spomeničkog kompleksa Tunel D-B

Izdavač UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
Skenderija 72, Sarajevo

Za izdavača Sead TURČALO

Recenzenti Jasmina OSMANKOVIĆ
Sabina TANOVIĆ
Šaćir FILANDRA

Lektura Alisa HADŽAJLIĆ

Dizajn Suad ZIJADIĆ

DTP Emir ALIĆ

Izdanje Prvo/elektronsko

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

ISBN 978-9926-593-12-4
CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem **71326470**

Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka

Suad Zijadić
Sarina Bakić

TUNEL SPASA

Društveno-politički kontekst razvoja
Spomeničkog kompleksa Tunel D-B

Sarajevo, 2026.

SADRŽAJ

9 PREDGOVOR

13 UVODNE NAPOMENE

21 1. KAKO I ZAŠTO (DA) SE SJEĆAMO TUNELA SPASA D-B

33 2. KONTEKST IZGRADNJE TUNELA SPASA D-B

38 2.1. NA PUTU PREMA OPSADI SARAJEVA

47 2.2. STARI PLAN ODBRANE GRADA U FUNKCIJI PRAKTIČNOG POMAGALA TOKOM OPSADE

54 2.3. IZGRADNJA OBJEKTA D-B

63 3. TUNEL SPASA NAKON RATA

66 3.1. TUNEL SPASA KAO PRIVATNI MUZEJ PORODICE KOLAR (1996-2012.)

68 3.2. PROGLAŠAVANJE TUNELA SPASA SPOMENIČKIM KOMPLEKSOM I PRVA SANACIJA (1997.)

71 3.3. ODLUKA SKUPŠTINE KANTONA SARAJEVO O STAVLJANJU DOBRA BAŠTINE POD ZAŠTITU (2000.)

73 3.4. ODLUKA O IZRADI UP „MEMORIJALNI MUZEJ OPSADE“ (2003.), POKUŠAJ PRVI

82 3.5. NOVA ZAMISAO U 2005.: PROJEKAT „OPSADA I ODBRANA SARAJEVA 1992-1995.“

84 3.6. STUDIJA IZVODLJIVOSTI REALIZACIJE PROJEKTA TUNEL SPASA D-B (2008.)

87 3.7. AKTIVNOSTI OPĆINA (2011.)

91 4. STAVLJANJE TUNELA SPASA POD JAVNU UPRAVU (2012.)

94 4.1. ELABORAT O PREUZIMANJU TUNELA SPASA

96 4.2. SMANJENJE OBUHVATA ZAŠTIĆENOG DOBRA (2012.-2015.)

105 4.3. PREUZIMANJE SPOMENIČKOG KOMPLEKSA TUNEL D-B (2012.)

106 4.4. NOVO IDEJNO RJEŠENJE ZA SPOMENIČKI KOMPLEKS TUNEL D-B (2013.)

109 4.5. URBANISTIČKI PROJEKAT „SPOMENIČKI KOMPLEKS TUNEL D-B“ (2018.)

115 4.6. MEĐUNARODNI AERODROM SARAJEVO

119 4.7. INTERVENCIJE NA BUTMIRSKOJ STRANI TUNELA D-B (2012-2022.)

125 5. TUNEL SPASA D-B KAO KOLEKTIVNO MJESTO SJEĆANJA

130 5.1. DOKUMENTACIJA I PREZENTACIJA

133 5.2. KONCEPT MUZEJSKE POSTAVKE

136 5.3. EDUKACIJA MLADIH I POSJETILACA

146 5.4. RAZVOJ PROMOTIVNIH STRATEGIJA I TURISTIČKE DJELATNOSTI

153 6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

161 7. POGOVOR ILI NOVE DILEME

179 LISTA ILUSTRACIJA I TABELA

181 BIBLIOGRAFIJA

191 BIOGRAFIJE AUTORA I AUTORICE

Našem gradu

PREDGOVOR

Ova knjiga predstavlja direktan rezultat i sintezu višegodišnjeg naučnoistraživačkog rada koji je formalno uobličen u magistarskom radu, uspješno odbranjenom na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (FPN UNSA) 2024. godine.[1] Iako je akademska verifikacija uslijedila tek nedavno, ova publikacija plod je kontinuiranog, dubokog ličnog i profesionalnog bavljenja fenomenom opsade Sarajeva i uloge Tunela D-B. Istraživanje Suada Zijadića započelo je sada već davne 1995. godine, neposredno po završetku ratnih dejstava. Više od tri decenije prikupljanja građe, analize arhivskih dokumenata, praćenja administrativno-pravnih procesa institucionalizacije i bilježenja usmenih svjedočanstava pretočeno je u tekst koji nastoji ponuditi teorijski i empirijski utemeljenu hroniku jednog od najvažnijih simbola bosanskohercegovačkog otpora i opstanka.

Monografija je strukturirana kroz logičan i hronološki slijed poglavlja koji čitaoca i čitateljke vodi od teorijskih koncepata kulture sjećanja do konkretnih prostorno-planskih i političkih procesa na terenu. Rad započinje teorijskim i empirijskim lociranjem sjećanja na Tunel D-B unutar kolektivnog sjećanja savremenog društva. Potom se detaljno analizira društveno-ekonomski i administrativni kontekst izgradnje samog objekta kao odgovora na neodrživu blokadu grada. Posebna pažnja posvećena je periodu tranzicije

1 Magistarski rad Suada Zijadića pod nazivom *Društveno-politički kontekst razvoja Spomeničkog kompleksa Tunel D-B – Prilog kulturi sjećanja u Bosni i Hercegovini* odbranjen je 10. 7. 2024. godine u Sarajevu, Univerzitet u Sarajevu Fakultet političkih nauka.

lokaliteta: od prve faze (1996–2012), tokom koje je porodica Kolar kroz formu privatnog muzeja spasila objekat od zaborava i fizičkog propadanja, do faze stavljanja Tunela D-B pod javnu upravu nakon 2012. godine. U tom segmentu detaljno su dekonstruisane složene prostorno-planske i administrativne dileme, sukobi urbanističkih projekata i regulacionih planova, uloga općina Ilidža i Novi Grad, te specifični sigurnosni aspekti u odnosu na Međunarodni aerodrom Sarajevo. Knjiga se zaokružuje analizom Tunela D-B kao etabliranog kolektivnog mjesta sjećanja iz perspektive značaja muzeja i muzejske djelatnosti, edukacije mladih i razvoja memorijalnog turizma, uz otvaranje novih dilema u pogovoru.

Primarna motivacija za ovoliko dugotrajan angažman i konačno objavljivanje knjige leži u imperativu očuvanja historijske istine o opsadi Sarajeva i borbi za opstanak. Cilj je bio transformisati lične reminiscencije i fragmentiranu administrativnu građu u trajno naučno svjedočanstvo koje će služiti kao institucionalni bedem protiv historijskog revizionizma i zaborava.

Knjiga je svojim stilom i dubinom analize namijenjena širokom, ali specifično segmentiranom krugu: akademskoj zajednici, istraživačima, istraživačicama, studenticama i studentima u oblastima političkih nauka, sociologije, historije, muzeologije, arhitekture i urbanizma, kojima nudi jedinstvenu studiju slučaja o prostorno-planskoj i političkoj institucionalizaciji memorijalnih kompleksa u postratnim društvima. Zatim, institucijama i donosiocima odluka u sektorima kulture, obrazovanja i upravljanja baštinom, kao praktičan putokaz i analiza administrativnih izazova u zaštiti historijskih spomenika. Nadalje, ova knjiga će koristiti i prosvjetnim radnicima, kustosima i edukatorima koji se bave razvijanjem

kulture mira i prenošenjem znanja o opsadi Sarajeva na mlađe generacije i na kraju, široj javnosti, građanima i građankama Sarajeva i Bosne i Hercegovine, te inostranim posjetiocima koji žele dublje i ozbiljnije od pukog turističkog rječnika razumjeti kako je i zašto jedan podzemni prolaz postao metafora života, opstanka i nepokolebljive ljudske otpornosti i hrabrosti.

Knjiga na ovaj način postaje dio šireg procesa kulture sjećanja u kojem se materijalni tragovi prošlosti pretvaraju u nosioce društvenih značenja, identiteta i vrijednosti. U vremenu u kojem su historijski revizionizam, relativizacija i selektivno sjećanje sve prisutniji, ovakvi rukopisi imaju i važnu društvenu odgovornost a to je da čuvaju svjedočanstvo o prošlosti, ali istovremeno otvoriti prostor za kritičko promišljanje načina na koji društvo pamti, šta bira da pamti i šta rizikuje da zaboravi.

UVODNE NAPOMENE

U procesu disolucije Jugoslavije i izlaskom Slovenije iz njenog sastava, većina federalnih jedinica nastoji mirnim putem napustiti bivšu saveznu državu. Tim procesima opirali su se srpsko-crnogorski politički kadrovi, zbog čega dolazi do brze transformacije Jugoslovenske narodne armije (JNA) u vojsku tada već bivše Jugoslavije i totalnog rata u Bosni i Hercegovini (BiH). Nekada zajednička vojska stavila se u funkciju okupacije Bosne i Hercegovine, izuzimajući opremu i naoružanje Teritorijalne odbrane (TO), koje prebacuje u kasarne JNA, stvarajući potencijal slabljenja mogućeg otpora domaćeg stanovništva.

Grad Sarajevo stavlja se u okruženje i na taj način pokušalo se, gušenjem i terorisanjem svakog vida života u njemu, prisiliti bosansko rukovodstvo na pristanak podjele Bosne i Hercegovine. Terorisanje, ranjavanje i ubijanje grada i njegovih stanovnika trajalo je 1425 dana. Potreba za hranom i vodom, kao i ostalim životnim potrepštinama, nametala je imperativ deblokade grada. Ali, s obzirom na strateško-vojnu, materijalnu i tehničku nadmoć JNA, koja je bila čvrsto ukopana na obroncima grada, takav razvoj događaja bio je malo vjerovatan. Nakon nekoliko neuspjelih pokušaja vojne deblokade grada pristupa se neočekivanom, ali nadasve izuzetnom strateškom poduhvatu prokopavanja tunela ispod aerodromske piste koji će povezati opsjednuti grad sa slobodnom teritorijom. Bio je to vojni projekat koji su izvodili

građani, civili i borci, pod okriljem i komandom Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH). Kopalo se ručno, dan i noć, u smjenama, da bi se u drugoj polovini druge ratne godine u grad uputila jedinica koja će pomoći u sprečavanju formiranja drugog opsadnog prstena na Igmanu, a u izgladnjeli i iznureni grad ušla hrana. I nada.

U takvim okolnostima nastao je Tunel spasa, objekat od ogromnog vojnog i strateškog značaja, a danas spomenički kompleks i zaštićeno kulturno dobro II kategorije.

U teorijskom smislu, kultura sjećanja sve je češće spominjana tema u stručnim krugovima koji se na različite načine bave prošlošću, bilo da je riječ o muzejima, arhivima, bibliotekama, akademskoj zajednici, organizacijama civilnog društva ili medijima. Jer iskustvo prikupljano tokom posljednjih trideset godina dozrijeva do mjere da ga se nastoji strukturirati na prikladan način, odrediti njegove zadatosti i mjere te ga, jednom riječju, valorizirati. Sada, sa značajnim vremenskim odmakom od događaja i iskustava kojima se bavimo, čini se prikladnim postaviti pitanje: šta smo napravili i kuda idemo sa ovom historijski nametnutom zadaćom dokumentovanja teškog ratnog iskustva?

Navršile su se tri decenije od prokopavanja Tunela spasa, vojnog objekta kojim je tokom ratne 1993. godine probijena blokada grada i uspostavljena veza sa slobodnim svijetom. Tunel spasa je od trenutka prokopavanja svojom svrhom i funkcijom postao dijelom, najprije jedinstvenog iskustva, a onda i sjećanja mnogih građana i građanki opkoljenog Sarajeva, vojnika, diplomata, novinara i drugih posjetilaca gradu u opsadi, kao i njegovih stanovnika koji su boravili na slobodnoj teritoriji. Nakon rata, kada

je prestao biti objekat u funkciji, prošle su gotovo dvije decenije prije nego što su nadležni organi vlasti službeno otvorili Tunel spasa za javnost. Od momenta otvaranja do danas, Tunel je postao „nezaobilazna turistička destinacija".

S obzirom na specifičnost svoga nastanka i funkcije u ratu, ne može se reći da o Tunelu spasa nije pisano niti da u literaturi nema podataka o njemu. Ipak, ono što je evidentno nakon inicijalnog istraživanja dostupne građe jeste da je fokus uglavnom bio na njegovom ratnom periodu – ideji, nastanku i funkciji, iskustvima prolaska kroz tunel i slično. U tom smislu izdvojili smo dva značajna rada. Prvi je zbornik radova sa okruglog stola pod nazivom *Značaj Tunela D-B za odbranu Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, u kojem su svoja izlaganja predstavili učesnici događaja koji su imali određene uloge u procesu osmišljavanja i realizovanja tajnog vojnog zadatka prokopavanja tunela. Drugo djelo je *Tunel D-B (Historijska osnova)* autora Mesuda Šadinlije, koje sistematski predočava procese nastanka i funkcije Tunela spasa u ratnom periodu. Sveobuhvatna studija koja bi tretirala period poslije rata još nije izrađena. Informacije o postratnom Tunelu pojavljuju se kroz medijske članke i druge napise, pretežno u kontekstu njegove promocije, turističkih posjeta i izvještaja sa manifestacija održanih na ovoj lokaciji. Od neizmernog značaja je i *Studija izvodljivosti realizacije projekta Tunel spasa D-B* koju je izradio Ekonomski institut Sarajevo i SERDA.

Ovom knjigom namjeravamo djelimično popuniti taj istraživački vakuum, jer je fokus našeg istraživanja upravo poslijeratni razvojni period lokacije Tunela spasa, kada je od funkcionalnog vojnog objekta postao kulturni spomenik.

Kako je istraživanje u ovoj knjizi prostorno situirano u Kanton Sarajevo, Grad Sarajevo, Općinu Novi Grad i Općinu Ilidža, odnosno na prostoru Spomeničkog kompleksa Tunel D-B, ova knjiga vremenski obuhvata period od 30 godina i retrospektivno donosi kolekciju informacija o nastanku i razvoju Spomeničkog kompleksa Tunel D-B, od njegovog projektovanja 1993. do danas.

U prvom dijelu knjige donosimo retrospektivan pogled na tri decenije postojanja Tunela spasa - njegovog nastanka, kojim se izgradio kao simbol otpora, sa kontekstualizacijom našeg predmeta istraživanja na teorijskoj ravni koja potvrđuje važnost kritičke kulture sjećanja. Drugi dio knjige se odnosi na historijski i politički kontekst izgradnje Tunela spasa D-B, dok je treći dio sveobuhvatno analizirao Tunel spasa u periodu nakon rata.

Četvrto poglavlje knjige fokusirano je na period od 2012. do 2022. godine, odnosno od njegovog uspostavljanja kao otvorenog javnog dobra sa definiranim zadaćama. U tom dijelu situirali smo raspravu s fokusom na djelatni i prostorno-izražajni razvoj autentične lokacije Tunela spasa kao kolektivnog mjesta sjećanja. Tu raspravu predstavljamo kroz prizmu društveno-političkih okolnosti koje su uvjetovale prostornu i djelatnu manifestaciju ovog objekta. Peti dio se odnosi na analizu Tunela spasa D-B kao kolektivnog mjesta sjećanja uz zaključna razmatranja i pogovor.

Kada je organizovan kao Spomenički kompleks Tunel D-B, što će postati i njegov formalni naziv, za ovaj kulturni spomenik projiciran je razvojni put kroz opsežnu razvojnu studiju, koji će umnogome ovisiti i o društvenim i o političkim okolnostima oblikovanim u datom periodu. U tom smislu promatrali smo razvoj prostora u arhitektonskom kontekstu kao manifestaciju društveno-poli-

tičkog konteksta, s jedne strane, te dinamiku razvoja djelatnosti, s druge. Oba aspekta međusobno su povezana i određuju identitet kompleksa u smislu njegovog pozicioniranja kao kulturnog i historijskog memorijalnog centra. U tom smislu, ovo bi bila i prva knjiga kojom se otvara tema utilizacije ovog prostora nakon rata.

Osim teorijskog prikaza komplementarnog polja za istraživanje kulture sjećanja, cilj prvog dijela knjige, koji se odnosi na retrospektivu razvoja lokacije, bio je posložiti i rasvijetliti paletu do sada uglavnom nepoznatih informacija koje će pravilnom klasifikacijom i sistematizacijom dati jasnu sliku razvoja Tunela spasa, odnosno procesa oblikovanja društveno-političkih okolnosti relevantnih za dinamike rada i razvoja lokaliteta. Nadalje, u drugom dijelu knjige naučnom deskripcijom i eksplikacijom nastojali smo dovesti u vezu identificirane društveno-političke pojave sa označenim aspektima razvoja objekta (djelatnim i prostornim), te prognozirati, ako ne naučni, a ono društveni i politički pravac njegovog budućeg razvoja.

Kada govorimo o društvenom cilju ove knjige, on je usmjeren prema širem krugu djelatnika i upravljačkih struktura u smislu njihovog određivanja prema perspektivama rada i razvoja ove, ali i drugih sličnih memorijalnih lokacija. Knjiga će ponuditi smjernice i primjere dobre prakse koje mogu doprinijeti kvalitetnijem radu u ovoj oblasti, ali i ukazati na primjere loše prakse koje treba izbjegavati.

Također, rukopis može poslužiti istraživačima i istraživačicama kulture sjećanja u kontekstu muzejskih praksi te predstavljati dodatni izvor za buduća promišljanja o ulozi politike u oblikovanju muzejskih praksi i različitim poimanjima koncepta i značaja kul-

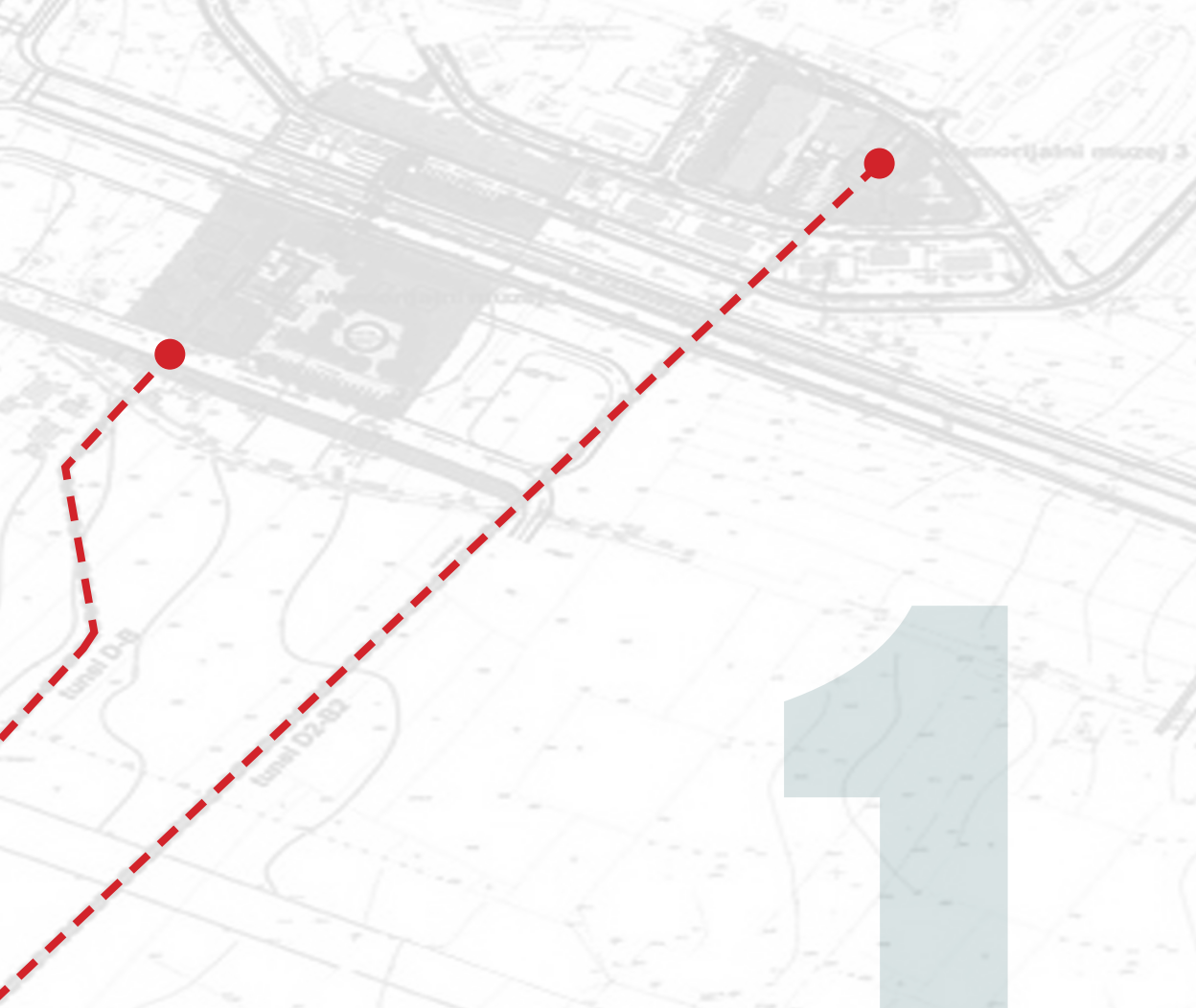
ture sjećanja. I upravo kako je naglasila jedna od recenzetkinja ove knjige, Sabina Tanović, „pune tri decenije nakon prestanka opsade Sarajeva, svjedočimo fenomenu *memory boom-a* u sarajevskom javnom prostoru: svaka općina realizovala je brojne memorijalne projekte, dok su mnogi trenutno u fazi koncepta i u planu za naredne godine. Međutim, većina ovih projekata rezultat su već dobro uhodanog načina produkcije javnih memorijala: nedovoljno publiciranih javnih poziva (ili njihovog potpunog izostanka), bez javnih rasprava i značajnijeg doprinosa građana ili vizije za njihovu društvenu održivost u budućnosti. Jednosmjerni procesi oblikovani prepoznatljivim smjernicama i često istim akterima – od raspisa konkursa, žiriranja do autora arhitektonskih rješenja i firmi koje realiziraju ista – postali su svakodnevni način produkcije. Ovo je logika koja pretenduje kvantitetu nasuprot kvalitetu arhitektonskih realizacija. Kako se pokazuje i u raznim drugim kontekstima u svijetu, ta logika uglavnom vodi upravo suprotnom efektu: umjesto smislene prisutnosti što i jeste *raison d'être* memorijala rizikuje se zasićenje javnog prostora memorijalnim markerima koji zapravo ne doprinose zajednici kojoj su namijenjeni, već isključivo postaju simboli političke „agilnosti" po principu standardizirane liste politickih obaveza koje se podrazumijevaju iz administrativnog ugla. Posljedice ovog kratkovidnog pristupa produkciji memorijala bez kritičkog osvrta na njihov doprinos lokalnoj zajednici i budućim generacijama koje se potvrđuje u trenutnom *memory boom-u*, već su vidljive, a neminovno će biti još vidljivije u budućnosti. Nekritički, improvizovani i paradoksalno permanentni *ad hoc* pristup kulturi sjećanja proizvodi kontradiktorne situacije u kojima prostori namijenjeni očuvanju sjećanja postaju prostori koji sjećanje zapravo brišu" (Tanović, 2026).[2]

2 Iz recenzije rukopisa

Empirijski podaci pokazuju da je tokom manje od dvije godine funkcionisanja kroz tunel zabilježeno više od dva miliona prolazaka, što potvrđuje njegovu ključnu ulogu u održavanju osnovnih funkcija opkoljenog grada i njegovom opstanku tokom rata u Bosni i Hercegovini. Tako je Tunel spasa, osim za vojsku i službenike, postao iskustvom brojnih građana opkoljenog Sarajeva i zajedničko mjesto susreta, interakcija, cirkuliranja, vitalnosti, *života*. U ograničavajućim uslovima opsade napravio je *kontrast,* pukom inercijom za *životom*. U simboličkom smislu utjelovio je u sebi najviši humani ideal – život. Nastajući u nemogućim uslovima i sa negativnim predviđanjima te nepristajanjem na limitirajuće životne okvire, on je postao i simbol *otpora*. Ispunjavajući vojne potrebe za sredstvima odbrane, i civilne potrebe za sredstvima preživljavanja, postao je simbol *spasa*. Omogućavajući promjenu vojnih izgleda i dinamike ratovanja, te dinamike političkog i društvenog života u gradu, postao je i simbolom *nade*. Jedan takav objekat, koji je omogićio *život*, u okrilju opšte destrukcije i sijanja smrti, sažeo je u sebi veliki memorijalni kapital, koji budućim generacijama može biti mjesto promišljanja prošlosti, mjesto edukacije i učenja, inspiracije, kontemplacije, duhovne i lične nadogradnje i rasta.

Na kraju, ova knjiga proizašla je iz predanog zajedničkog rada na magistarskom istraživanju Suada Zijadića, koji je bio pripadnik Armije Bosne i Hercegovine, ostvarenog pod brižnim mentorstvom prof. dr. Sarine Bakić, ali i iz dubokog međusobnog razumijevanja, njihovih neizbrisanih sjećanja i ljubavi prema rodnom Sarajevu koja je nadahnula svaku njezinu stranicu.

1

KAKO I ZAŠTO (DA) SE SJEĆAMO TUNELA SPASA D-B

1

Kritička kultura sjećanja predstavlja svjestan i odgovoran odnos prema prošlosti, koji nastoji razumjeti historijske pa i političke događaje u njihovoj punoj složenosti, bez pojednostavljivanja i ideoloških manipulacija. Za razliku od ideološki oblikovanog sjećanja, koje često selektivno bira činjenice kako bi podržalo određene političke ili nacionalne narative, kritički pristup podrazumijeva propitivanje izvora, uvažavanje različitih perspektiva i spremnost da se priznaju i vlastite greške (Assmann, A., 2011). Na taj način, kultura sjećanja postaje sredstvo učenja i samorefleksije, a ne alat za produbljivanje animoziteta i podjela. Nije slučajno da se tema o mjestu Tunela spasa u kulturi sjećanja naučno i kritički razmatra tek sada, tri decenije nakon njegovog nastanka, odnosno nakon kraja rata. Toliku vremensku distancu određuje i Aleida Assmann, za koju kaže da je upravo takva distanca i potrebna kako bi zajednička iskustva prijelomnih događaja postala opipljiva. Ona navodi i da je potrebno proći najmanje 15 godina da bi se javilo zanimanje za javne spomenike, filmove, i druge oblike pažnje i javnih obilježavanja (Assmann, 2015:75). Tako je i zanimanje za ratnu prošlost u Bosni i Hercegovini raslo kako su godine odmicale, a sada, nakon tri decenije, čini se da je u svome zenitu. Tek sedamnaest godina nakon završetka rata (2012.) Tunel spasa počeo je funkcionisati kao spomenički kompleks pod javnom upravom, i u tim okvirima se razvijao

zadnju deceniju, odnosno nešto malo duže (2012-2024.), stoga u ovoj knjizi promatramo kontekst njegova razvoja kroz prizmu narastajućih trendova društvene upotrebe prošlosti (Kuljić, 2006) za ciljeve u sadašnjosti i budućnosti.

Kada govorimo o prošlosti, važno je razumjeti kako se naša percepcija iste oblikuje kroz dva različita ali povezana koncepta, odnosno kroz *historiju* i *kulturu sjećanja*. Dok historija operira na nivou činjenica, onime što je nepobitno i nepromjenjivo, sintetizujući pamćenje u naučne diskusije, to se kultura sjećanja bavi tumačenjima, i odnosi se na ideološke kolektivne načine, mjesta i obrasce sjećanja (Kuljić, 2006:7). Nadalje, zvanična historija je historijski narativ putem kojeg se prezentiraju činjenice, a kolektivno pamćenje je kulturološki okvir utemeljen na zajedničkoj historiji, koji značajno oblikuje identitet pojedinca. To je proces selektivnog sjećanja i zaboravljanja pri kojem se teme kreativno kombinuju u zavisnosti od političke situacije (Diegoli, 2007:31).

Jednostavnije kazano, historija se bavi prošlošću, a kultura sjećanja se bavi odnosom prošlosti i sadašnjosti, odnosno tretira prošlost s obzirom na potrebe (društva, grupe, najčešće politike) u sadašnjosti ili budućnosti. Kultura sjećanja označava *svaukupnu, nenaučnu javnu upotrebu prošlosti*, odnosno, označava *osmišljen odnos prema prošlosti* (Kuljić, 2006:8).

Upotreba prošlosti, odnosno *sjećanja* ili *pamćenja* jeste relativno novijeg datuma, i javlja se 80-tih godina 20. stoljeća i to zbog kombinacije različitih uzročnika[3]. U toj dinamici nailazimo na pojmove *pamćenje*, *sjećanje*, *kolektivno pamćenje*, *kultura sjećanja*,

3 Uzročnici: kraj Hladnog rata i slom velikih narativa, oslobađanje zamrznutih sjećanja iz zapečaćenih arhiva, postkolonijalno buđenje naroda u želji da povrate svoj narativ, posttraumatske situacije poslije dva svjetska rata i dr. (Assmann, A., 2015:72).

koje je potrebno objasniti. Prema Todoru Kuljiću, *pamćenje* predstavlja „skladištenje" sadržaja prošlosti, dok *sjećanje* predstavlja njihovo „aktualizovanje". Društvo svoje iskustvo skladišti i pohranjuje, a sjećanje ga upotrebljava, sklapa u nove cjeline i interpretira. Sjećanjem se odabiru prošli sadržaji i donose u sadašnjost, stvarajući značenja i okvire tumačenja. Razlažući politike sjećanja, Kuljić pokazuje kako je to jedan dinamičan i aktivan proces odabira i aktueliziranja sadržaja, ali i njihovog zaboravljanja i izostavljanja, kojim se, u krajnjoj liniji, *oblikuje identitet i svjetonazor društva* (Kuljić, 2006:6). Tako pamćenje nije samo odraz kulture i politike, nego je i *tvorac kulture*, *vjerovanja i vrijednosti* javnog i privatnog života, te je tako prošlost ustvari *sredstvo vladanja* (Kuljić, 2006:7). Upravo u tome leži njena magična privlačnost za upotrebu i zloupotrebu. S tim u vezi, važno je istaći da se u svim društvenim kontekstima suočavamo s grubim oblicima instrumentalizacije, banalizacije i neutralizacije prošlosti. Zato je važno naglasiti da historija ne smije biti shvaćena isključivo kao pogled unazad, kao nepovratna i zatvorena cjelina, već kao kompleksna veza između prošlih događaja, sadašnjeg trenutka i budućnosti. Potrebno je prevazići stroge vremenske granice i razumjeti da prošlost nije ni statična ni završena i da ono što sociolozima i sociologinjama kulture daje za pravo da govore o prošlosti jeste uvjerenje da prošlost nije nepomična niti definitivna. Iako se ne može svesti ni na potpuno subjektivni doživljaj, ona predstavlja dinamičan izvor značenja koji oblikuje naše razumijevanje svijeta i društvene stvarnosti.

Institucije (nacije, države, politike) ili kako ih Kuljić označava, *akteri sjećanja* (državni autoritet, sistem obrazovanja, masovni mediji, partije, crkva) ne posjeduju sjećanje, već ga prave uz pomoć *znakova za sjećanje* (simboli, tekstovi, slike, obredi, ceremonije, spomenici, lokacije) sa krajnjim ciljem da „konstruišu" identitet (Kuljić, 2006:6; Assmann, 2015:77). Ciljevi naravno mogu biti i različiti: učvršćivanje političkog legitimiteta, jačanje slike društva o samome sebi, konsolidiranje svoje moći prizivanjem osjećaja neposredne opasnosti, kreiranje herojskih ili mučeničkih narativa, ali i, u slučaju traumatičnog sjećanja, političko priznanje, terapeutska regresija i etička odgovornost (Assmann, 2015:80). Međutim, ciljevi i smisao sjećanja mogu ići i dalje, od suočavanja sa prošlošću preko izgradnje demokratske kulture do sprečavanja budućeg nasilja i zločina kroz stvaranje bolje informirane moralne javnosti, što su ujedno i utopijski ciljevi (Sodaro, 2018:10). Bili utopijski ili ne, mi ćemo svakako u kontekstu svih naših trauma i konfliktne prošlosti, označiti kao krajnji cilj i smisao sjećanja, upravo cilj da se spriječi ponavljanje nasilja.

S druge strane, znakovi sjećanja, obuhvataju najširi spektar memorijalnih ostvarenja, od izgrađenih lokacija (muzeji, komemorativne biblioteke, spomenici, spomen-ploče, virtualni muzeji i galerije), izvorne lokacije (mezarja, groblja, lokacije masakra i masovnih zločina, bivše lokacije logora i mjesta zatočenja), do različitih aktivnosti (obilježavanja godišnjica važnih događaja, privremene i stalne izložbe, davanje naziva ulicama, trgovima, memorijalna šetnja ili parada, javni protesti i sl.). U tom smislu, Spomenički kompleks Tunel D-B po svojoj prirodi je izvorna lokacija,

mjesto historijskih događaja, po tipologiji historijski muzej, muzej *in situ*, ali i lokacija masakra, te u svojoj zamisli i konceptu razvoja u budućnosti objedinjuje mnogostruke znakove sjećanja, što ga čini tipičnim ali istovremeno i posebnim i jedinstvenim *memorijalnim muzejom*.

Važno je podsjetiti da su se memorijalni muzeji pojavili u XX stoljeću kao odgovor na masovne zločine i nastojanje da se adekvatno komemoriraju žrtve tih zločina i drugih oblika kršenja ljudskih prava. To je jedan novi oblik komemorativnih spomenika sa didaktičkim sadržajima i širokim društvenim ciljevima fokusiranim na humanističke vrijednosti. Prema Amy Sodaro, postoje tri primarne funkcije memorijalnih muzeja, po kojima se razlikuju od tradicionalnih historijskih muzeja: prvo, imaju tu svoju 'muzejsku' funkciju *kazivanja povijesne istine*, namijenjene očuvanju prošlosti, i služe kao zapis, materijalni i dokumentarni dokaz, onoga što se dogodilo (Sodaro, 2018:161). Drugo, 'memorijalna' funkcija, predstavlja namjenu memorijalnih muzeja da predstavljaju *mjesta iscjeljenja* i obnove. Oni su spomenici i služe kao simbolička odšteta za pojedince, zajednice i narode. I treće, namijenjeni su da budu *prostori za etičko obrazovanje* javnosti. Memorijalni muzeji ne samo da intelektualno obrazuju svoju publiku o povijesti, već također nastoje emocionalno doprijeti do svojih posjetitelja kako bi ih moralno preobrazili interiorizirajući etiku 'nikad više' (*never again*) (Sodaro, 2018:162-163).

U kontekstu Tunela spasa, očuvanje prošlosti bi se dodatno odnosilo i na prezervaciju same lokacije i objekta, kao mjesta historijskog događanja, ali bi obuhvatilo i kazivanje o ukupnom iskustvu života u opsadi. Opsada Sarajeva i život u opsadi je satkan

od ratnih zločina i kršenja ljudskih prava, te bi zadaća memorijalnog muzeja bila da dokumentuje tu prošlost te da je adekvatno predstavi i ispriča.

U širem reparativnom smislu, samo postojanje memorijalnog muzeja koji priznaje kršenja ljudskih prava i koji ih prepoznaje kroz sjećanje smatra se ljekovitim i obnavljajućim kod žrtava/oštećenih kada su njihova prava zloupotrijebljena. I ne samo to, nego je i jedan od najsigurnijih cjepiva protiv budućeg nasilja (Sodaro, 2018:16).

Nadalje, u liječenju trauma i rana prošlosti kao i sprečavanju nasilja u budućnosti smješten je *reason d'etre* memorijalnih muzeja. Memorijalni muzeji važni su mehanizmi tranzicijske pravde, jer se kritički bave prošlošću, ispunjavajući zahtjev žrtava za priznanjem. Javni projekti komemoracije mogu mnogo učiniti da pojedincima i zajednicama pruže osjećaj obnove i mogu pomoći ublažiti dio patnje, osjećajući olakšanje pri dijeljenju svojih priča (Sodaro, 2018:170).

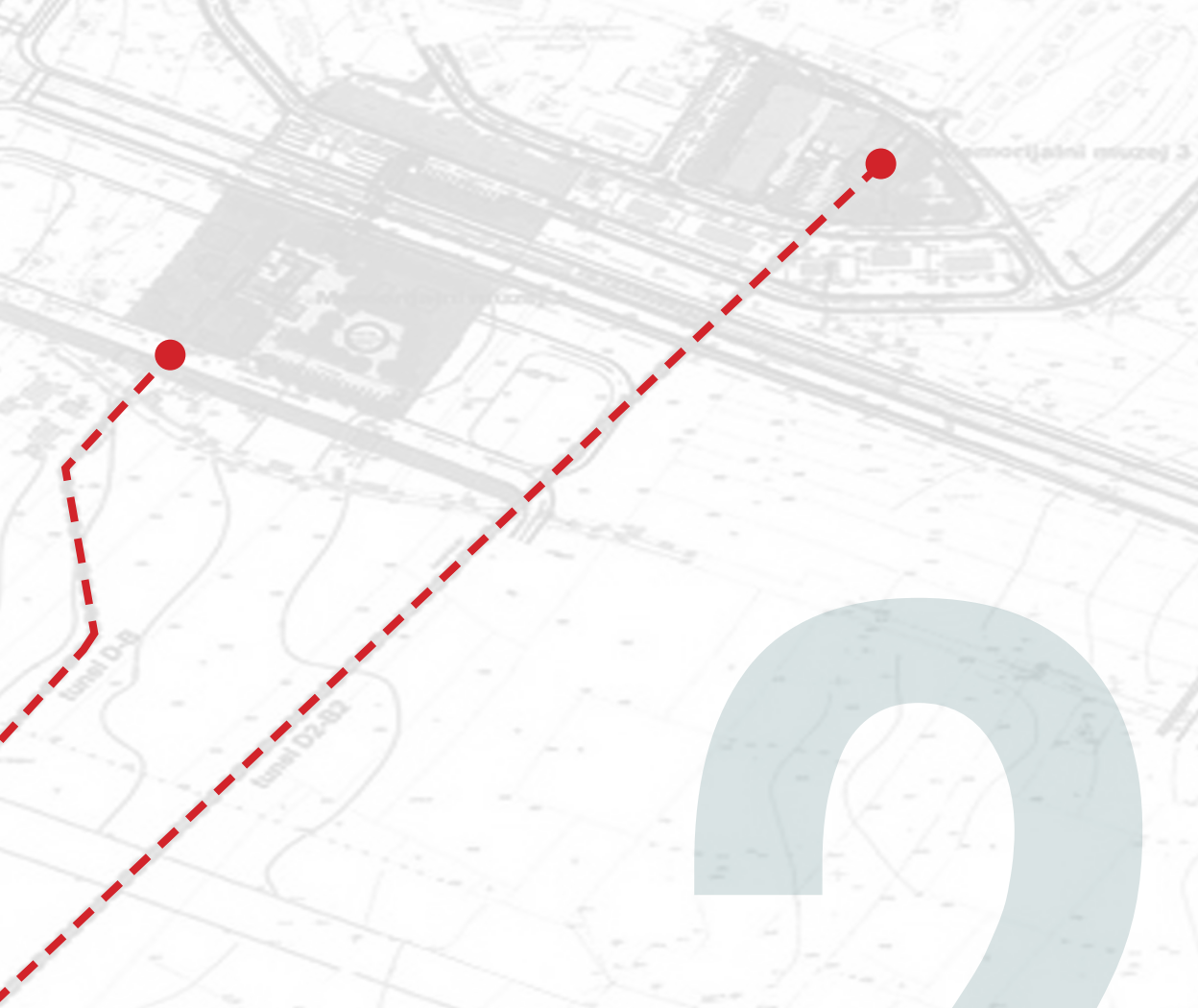
Memorijalni muzeji više su usmjereni na podučavanje i stvaranje iskustva za posjetitelje, nego na tradicionalne muzeološke funkcije sakupljanja i izlaganja građe. Priče koje pričaju važnije su od predmeta sadržanih i izloženih, i u tom smislu nastoje natjerati posjetitelja da ih „iskusi", koristeći različite iskustvene tehnike. Oni nude emocionalna putovanja osmišljena da iskustveno rekreiraju prošlost za posjetitelje i ostave im osobno, duboko proživljeno sjećanje. Takvim internaliziranjem iskustva, sjećanja i sadržaja i poruka muzeja, unutar posjetilaca stvara se emocija koja dovodi do tranformacije, najprije moralne, ali i političke, i prihvaćanja ideala odnosno etičkog načela „nikad više" (Sodaro, 2018:24-25).

Stoga, memorijalni muzeji nastoje uravnotežiti svoje intelektualno-historijske narative s afektivno-emocionalnim iskustvima koja će potpunije imati uticaj na posjetitelja i na taj način ga moralno transformirati da iz muzeja izađe s novim moralnim senzibilitetom. Drugim riječima, cilj je stvarati novu moralnu javnost koja će raditi na sprečavanju budućeg nasilja. Također, kako su nastali kao posljedica sve većeg naglaska na ljudskim pravima, memorijalni muzeji sebi stavljaju za cilj izgradnju tolerantnije, demokratske kulture, kroz promicanje ljudskih prava i etike „nikad više" (Sodaro, 2018). Predstavljaju uvjerenje da se iz grešaka prošlosti može učiti kako bi se stvorila bolja i mirnija budućnost. Ultimativno, njihov najuzvišeniji cilj je spriječiti budući genocid, kršenje ljudskih prava i nasilje. Ipak, Amy Sodaro je u svom opsežnom radu dokazala kako su, uprkos svojoj uzvišenoj misiji, memorijalni projekti, konkretno muzeji, tek alati političke legitimacije, politički projekti čija je svrha jačati hegemonističke, nacionalne poglede na prošlost, sadašnjost ili budućnost (Sodaro, 2018:180).

Važno je naglasiti, iz perspektive teorija sjećanja, koje čine teorijsko-metodološki okvir ove knjige, temeljna teza se razvija oko ideje kulturnog pamćenja (i kulture sjećanja) kao ključnog oblika kroz koji društva oblikuju vlastito razumijevanje, identitet i vrijednosne orijentacije. U tom kontekstu, usmjerenost na spomenički kompleks Tunel D-B ima za cilj osvijetliti različite procese njegove izgradnje i pokazati kako se u tom smislu reflektira šira kulturna i politička samosvijest bosanskohercegovačkog društva. Upravo zato spomenički kompleks Tunel D-B nije moguće promatrati samo kao materijalni trag jednog historijskog perioda, već kao aktivno mjesto sjećanja u kojem se prošlost kontinuirano interpretira, selektira i prenosi novim generacijama. Njegova memo-

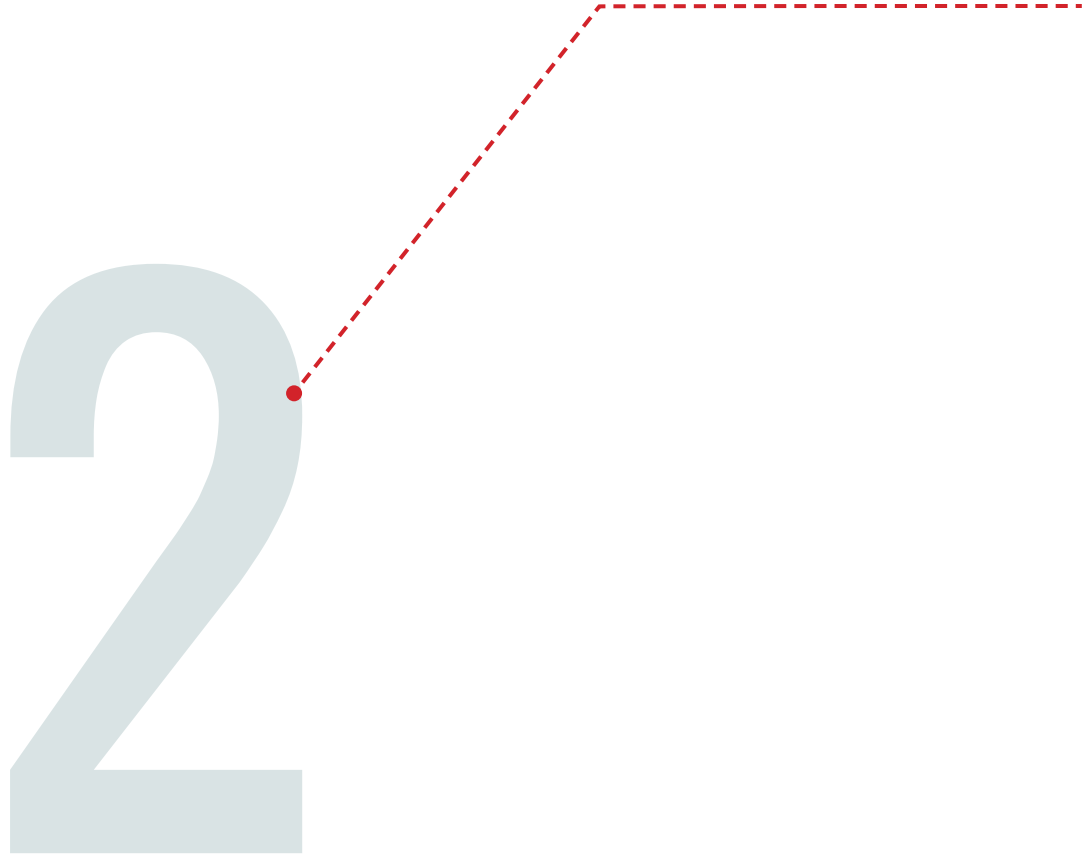
rijalna funkcija oblikuje se kroz odnos između materijalnog prostora, narativa, rituala, institucija i individualnih iskustava, čime se otvara pitanje ko ima pravo da određuje šta će biti zapamćeno, na koji način i s kakvim društvenim i kulturnim vrijednostima.

2

KONTEKST IZGRADNJE TUNELA SPASA D-B

Sarajevo, smješteno u riječnoj kotlini, opasano visokim planinama, vojno-strategijski je pogodno za opsadu. Grad se cijelom svojom dužinom prostire dolinom rijeke Miljacke koja teče od istoka prema zapadu i u podnožju Igmana, zajedno sa rijekama Dobrinja, Željeznica i Večerica, ulijeva u rijeku Bosnu. Nad takvom riječnom dolinom nadvijaju se visoki masivi bosanskih olimpijskih planina, Trebevića, Jahorine, Igmana i Bjelašnice. Njihovi obodi koje čine poznati horizont ove kotline vidljivi su iz svih dijelova grada. Na tim prirodno-geografskim linijama oko Sarajeva uspostavit će se dobro utvrđena artiljerijska vojna infrastruktura, koja će najpoznatija sarajevska izletišta i vidikovce pretvoriti u poligone smrti i terora. Sa tih pozicija Sarajevo je bilo izloženo „kao na dlanu".

Spomenut ćemo i to da je u periodu prije rata, Sarajevo bilo dijelom onoga što se zvala Sarajevska regija, a koja je obuhvatala 10 općina (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža, Ilijaš, Hadžići, Trnovo, Vogošća, Pale). Uža gradska jezgra pak obuhvatala je pet gradskih općina (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža) sa populacijom od oko 429.672 stanovnika, dok je svega 97.377 stanovnika naseljavalo preostalih pet općina (Rujanac, Karavelić, 2009:11). Četiri općine uže jezgre pale su pod opsadu, pod totalnu vojnu blokadu, bez komunikacije i mogućnosti kretanja, okružene neprijateljskom artiljerijom i pje-

šadijom na svim uzvišenjima. Ostale općine također su brzo pale pod kontrolu agresora, sa ponekim slobodnim dijelovima što su ostali pod kontrolom legitimne vlasti gdje su se povlačili civili i izbjeglice.

Grad Sarajevo preživio je 1425 dana dugu vojnu opsadu u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine i taj je događaj obilježio njegovu modernu historiju, urbani krajolik, kulturu, naročito umjetnost i općenito cjelokupan odnos prema prošlosti ali i budućnosti. Rat, odnosno opsada je sa svojim posljedicama sveprisutan u referencama i određivanju bilo čega u Sarajevu. Na kulturnom polju ponikli su filmovi, muzika, književnost, spomenici, muzeji i brojni drugi agenti sjećanja čije su zadaće definirane u pravcu njegova čuvanja za buduće generacije. Na tom horizontu djeluje i Spomenički kompleks Tunel D-B, ili kratko - Tunel spasa, koji se kao memorijalni muzej i zaštićeni historijski lokalitet uspostavio oko tunelskog ulaza na butmirskoj strani. Specifikum Tunela spasa jeste njegova autentičnost, izvornost i ukorijenjenost u mjestu i vremenu postanka, što ga stavlja u društvo rijetkih ratnih memorijala u Bosni i Hercegovini koji, poput *Sarajevskih ruža*, *Tenka na Proskoku*, *Oklopnog voza u Gradačcu* i sl., svojim postojanjem izvorno svjedoče događaje odnosno nisu interpretacija već su nastali u tom vremenu, nastali su ratnim dejstvom, i tu su ostali da *svjedoče*. Važnost Tunela spasa u kolektivnom poimanju prošlosti leži u činjenici da je Tunel u specifičnim ratnim okolnostima obezbijedio komunikaciju opsjednutog grada sa slobodnom teritorijom u toku najteže ratne 1993. godine, u momentu dok se zatvarao drugi opsadni obruč oko Sarajeva, odbrambene linije na Igmanu padale a političko predstavništvo u Ženevi, ucijenjeno, tražilo izlaz iz nemoguće situacije. Nastao je nesalomljivom

voljom i snagom ljudskog otpora u uslovima totalne destrukcije koja ga je okruživala. Svojom funkcijom i radom tokom cijelog rata postao je dijelom najprije jedinstvenog iskustva a onda i sjećanja mnogih građana opkoljenog Sarajeva, vojnika, diplomata, novinara i drugih posjetilaca gradu u opsadi. Tako duboko utkan u jedno kolektivno iskustvo Tunel spasa nosi ogroman memorijalni simbolički kapital.

Kada je počelo kopanje tunela ispod piste sarajevskog aerodroma, marta 1993. godine, grad je preživljavao najhladniju ratnu zimu u potpunoj izolaciji, izložen danonoćnom granatiranju, vojnim napadima, snajperskom ubijanju, bez osnovnih životnih energenata, bez hrane i vode, sa konstantnom prijetnjom po živi opstanak. Realizacija projekta „Objekt D-B" bila je neizvjesna, kao što je bio neizvjestan svaki dan života u opkoljenom Sarajevu. Opsada, najduža u modernoj historiji, postala je najznačajnija referenca u povijesti grada, koju bilježi na ličnoj karti svojih stradanja ali i svoga otpora. Da bismo pojmili značaj sarajevskog ratnog tunela za opsjednuti grad, i kako se konstruirao u simbol koji danas predstavlja, vratit ćemo se kratko u vrijeme njegova nastanka, u ratno Sarajevo, da sagledamo okolnosti i aspekte života na koje je njegova izgradnja direktno uticala. Stoga ovim dijelom knjige argumentiramo da se Tunel spasa konstituirao u jedan značajan simbol sa ogromnim simboličkim kapitalom sažetim u njegovom neformalnom ali široko rasprostranjenom nazivu Tunel spasa – *spas*, ali i u engleskom prevodu njegovog naziva Tunnel of Hope – *Hope/nada*. Ono što u konačnici čini njegovu suštinu jeste jedan univerzalni *otpor, v*ojni, kulturni i civilizacijski.

2.1. Na putu prema opsadi Sarajeva

Kako je sarajevski ratni tunel postao simbol *spasa, nade* i *otpora* moguće je shvatiti razlaganjem historijskog konteksta u kojem je nastao, kao i historijskih težnji pretočenih u operativu prema kojima je agresorska vojska JNA, odnosno Vojska Republike srpske (VRS), usmjeravala svoje napore, a nasuprot kojih je stajao tunel sa svojom svrhom i funkcijom. U središtu tog sučeljavanja bilo je Sarajevo, grad u blokadi, stavljen pod klasičnu vojnu, brutalnu opsadu, koja *nije bila tek nusprodukt i neželjena posljedica razvoja borbenih dejstava, već projektni zadatak u funkciji ostvarenja konkretnih, definiranih ciljeva* (Šadinlija, 2014:355). Namjere političkog vodstva Srba u Bosni i Hercegovini dobro su dokumentovane a najslikovitiji prikaz sažet je rečenicom Radovana Karadžića, predsjednika Srpske demokratske stranke (SDS), koju je uputio pjesniku Gojku Đogi tokom telefonskog razgovora oktobra 1991. godine da "oko Sarajeva ima 20.000 naoružanih Srba", te da će ovaj grad biti "karakazan u kojem će izginuti 300.000 Muslimana". [4] Takve prijetnje svoju sigurnost temeljile su na ranije definiranim idejama uspostavljanja "Velike Srbije", i na prostoru BiH, koje su se krajem 1991. i izlaskom Slovenije i Hrvatske iz Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) činile posve mogućim. Ukratko, prve ideje o "Velikoj Srbiji" sročio je ministar u srbijanskoj vladi Ilija Garašanin u dokumentu pod nazivom "Načertanije" 1844. godine, Vuk Karadžić osnažio svojim kulturno- jezičkim aproprijacijama u Kovčežiću 1849., a implementaciji iste najbliže došao Dragiša Cvetković, predsjednik vlade

4 Karović, Merisa, *Sarajevske barikade. Karakazan i mišolovka. Okruženje sa 'sve četiri strane sveta'*. https://historiografija.ba/article.php?id=1188, pristupljeno: 22.12.2023.

Kraljevine Jugoslavije u čuvenom sporazumu sa čelnikom Seljačko- demokratske koalicije Vlatkom Mačekom, 1939. godine, kojim su donekle razgraničili srpsko- hrvatske interese na ovom prostoru. Događaji koji su uslijedili, Drugi svjetski rat i revolucionarni prevrat vlasti u Jugoslaviji, nisu ostavili prostora daljem razvijanju tog koncepta, mada je pokušaj sporazumijevanja Ante Pavelića i Milana Stojadinovića u Argentini 1954. godine jasan pokazatelj da nacionalističke tendencije nisu nestale ni prestale.

U kontekstu velikodržavnih politika, novo definiranje "položaja Srba" proizašlo od strane grupe akademika Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU) 1986. godine u poznatom Memorandumu ostvarilo je snažan utjecaj na provedbu velikosrpskih ideja u sferi intelektualno- kulturnog života, dok će istovremeno biti praćen srpskim strateškim preuzimanjem dominacije u Jugoslovenskoj narodnoj armiji (JNA). Promjene u strukturama JNA te kasnije sporazumijevanje srbijanskog predsjednika Slobodana Miloševića i hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana marta i aprila 1991. godine u Karađorđevu i Tikvešu, dio su iste zamisli o razgraničavanju interesa i podjeli teritorija Bosne i Hercegovine, zamisli koja je osigurala i "20.000 naoružanih Srba oko Sarajeva" o kojima je govorio Karadžić. Ne ulazeći u šire procese recentralizacije Jugoslavije na bazi velikosrpske ideje koji su se intenzivirali dolaskom Slobodana Miloševića na čelo srpskih komunista i na čelo Rebublike Srbije, fokusirat ćemo se samo na onaj dio koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu odnosno Sarajevo i to kroz politiku preuzimanja kontrole nad do tada zajedničkom armijom – JNA.

U tom smislu zanimljiv nam je i "Plan RAM" [5] koji je ustvari preslika saradnje vojnog vrha JNA, Beograda i bosanskih Srba pod vođstvom SDS-a, u pravcu kreiranja srpskih autonomnih oblasti, srpske policije, teritorijalne odbrane i dobrovoljaca koje će naoružati JNA. Operacionalizacija ovog plana počela je još u prvoj polovini 1991. godine nakon Karađorđeva, a načini njegovog provođenja pokazuju kako je instrumentalizovana JNA potpuno stavljena u službu srpske političke elite u Beogradu u saradnji sa rukovodstvom SDS-a u Bosni i Hercegovini.

Zaokruživanje interesnog teritorija od tih uopćenih, stotinu godina starih koncepcija, do savremenih i vrlo konkretnih planova, prošlo je fazu idejnog oblikovanja (Načertanije, Memorandum) i političkog konkretizovanja (Cvetković-Maček, Milošević-Tuđman) stigavši pred razrađene vojne i operativne zamisli vidljive u „Planu RAM", vidljive u "Strateškim ciljevima srpskog naroda u BiH" iz maja 1992. godine i u naredbama koje su se naslanjale na njih.

Budući da su to već konkretizovane zamisli, mjesto i uloga Sarajeva je pobliže opisana, a suština savršeno sažeta u prijetnji da *će biti karakazan*.

I prije nego dekonstruišemo Strateške ciljeve, odnosno tačke 5. posvećene sudbini Sarajeva, važno nam je uvesti u kontekst oružane snage, agresorske i odbrambene, srazmjer i doktrinu, jer se na osovini tog odnosa nastaju svjedočanstva o preživljavanju, suprotstavljanju i pružanju otpora, koji je centralna tema Tunela

5 Plan RAM nastajao je od 1980-tih, a aktiviran početkom 1991. godine, nakon što je Slobodan Milošević obezbijedio učešće povjerljivih oficira JNA (general Blagoje Adžić ranije komandant načelnik Vojske Jugoslavije i šef vojne bezbjednosti), general major Milan Gvero, major Čedo Knežević, potpukovnik Radenko Radinović i general Aleksandar Vasiljević (nasljednik Adžića kao glavnom komandantu) u rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine, a koje je podrazumijevalo odvajanje teritorija pod srpskom kontrolom (SAO) sa policijom, TO i dobrovoljcima, te njihovo naoružavanje. Plan RAM je detaljno razlagao kako pristupati secesionističkim pokretima u BiH, kako se ponašati prema različitim etničkim i vjerskim grupama u cilju njihovog slamanja.

spasa kao vojnog objekta u ratu i memorijala u miru.

Za početak, Bosna i Hercegovina a posebno Sarajevo, imalo je silovitu koncentraciju vojnih objekata, industrije i ljudstva još i prije rata[6], što ga je i u ovom kontekstu učinilo dosta ranjivim. Pred samu agresiju u užem i širem okruženju grada nalazilo 30 većih ili manjih kasarni pod direktnom kontrolom JNA odnosno komande 2. Vojne oblasti (VO) (Rujanac, Karavelić, 2009:100). Važno je naglasiti da nisu svi odbrambeni efektivi uvijek bili pod direktnom kontrolom JNA. To se postiglo preustrojstvom Oružanih snaga SFRJ koju je vodilo vojno rukovodstvo nakon smrti predsjednika SFRJ Josipa Broza Tita. Do 1982. godine Oružane snage SFRJ činile su dvije ravnopravne komponente: Jugoslovenska narodna armija i Teritorijalna odbrana (TO), gdje je JNA bila zajednička oružana sila svih naroda, kao centralizovana federalna komponenta, pod kontrolom političko-vojnog vrha u Beogradu, a TO jedan republički oblik organizovanja radi samozaštite i pružanja otpora, koji je bio (uglavnom) pod kontrolom republičkih organa[7].

Nakon Titove smrti, 1982. godine, vojni vrh će najaviti reformisanje Oružanih snaga SFRJ[8]. Reforma vojske je bukvalno izbacila

6 Kako je Titova Jugoslavija bila nesvrstana zemlja između dva suprotstavljena hladnoratovska bloka, istočnog i zapadnog, svoju odbrambenu politiku gradila je s obzirom na potencijalne prijetnje s obje strane. Stoga je u unutrašnjosti Jugoslavije bila koncentrisana većina vojnih snaga kao i namjenska vojna industrija, koja bi služila za odbranu po dubini i brzo logističko dopremanje prema granicama. Razvijeni su veliki proizvodni pogoni vojne industrije (Karavelić, Rujanac, 2009:99).

7 JNA je bila zajednička oružana sila svih naroda, a TO je bila oblik organizovanja građana za oružanu borbu i obavljanje određenih zadataka društvene samozaštite i pružanje oružanog opštenarodnog otpora. JNA je bila namijenjena za vođenje oružane borbe na cjelokupnom jugoslovenskom ratištu, dakle kao federalna komponenta, dok je TO vezana za republički prostor u kojem prema zamislima djeluje u sadejstvu sa JNA. JNA je profesionalna vojska, dok je TO jedan sveobuhvatni oslonac JNA. Za upotrebu JNA nadležno je Predsjedništvo SFRJ a TO je, u miru (dakle kada nije ratno ili vanredno stanje) u nadležnosti republičkih organa (Čekić, 2014:27-29).

8 Transformaciju Oružanih snaga je počeo sekretar Saveznog sekretarijata narodne odbrane (SSNO), dakle ministar odbrane, admiral Branko Mamula, a kasnije general pukovnik Veljko Kadijević. Transformacija je, kako su najavljivali, trebala pospiješiti efikasnost upotrebe JNA (Čekić, S., 2014:54).

republičke organe iz sistema rukovođenja, i izuzela TO izvan ingerencija republika (Čekić, 2014:54). Pri tome, u zadatke vojske osim odbrane zemlje od spoljnje agresije, ušla je i obaveza suzbijanja „unutrašnjih nemira". Istovremeno, rukovodeći vrh JNA se nakon Titove smrti stavio u poziciju samostalnog političkog subjekta, i kao takav počeo upravljati političkim procesima[9].

Upliv vojnog vrha u odlučivanju o civilnim i političkim stvarima, osim što je bio ilegalan, stvarao je i disbalans u ravnoteži po kojoj je funkcionirao vrh SFRJ sačinjen od predstavnika ravnopravnih republika. Vojni preustroj duboko je zadirao u ustavna rješenja Ustava iz 1974., iz kojeg su republike i autonomne pokrajine crpile svoju posebnost i suverenitet. U konkretnom smislu, Bosna i Hercegovina je u toj novoj reorganizaciji završila kao dio Prve vojne oblasti sa sjedištem u Beogradu. Štabovi TO bili su podčinjeni komandama vojne oblasti, dakle komandi u Beogradu, a kasnije su svi poslovi u vezi sa vojnom obavezon prebačeni na „vojnoteritorijalne organe" pri SSNO u Beogradu. Širok spektar republičkih društveno-političkih organizacija je jednostavno isključen iz vojnih tokova[10], što znači da unutar republike niko nema infor-

9 Nekada nakon Titove smrti, počeo je sa radom ilegalni organ - Štab vrhovne komande, koji je vršio intervencije mimo republičkih organa i izvan svojih ustavnih i zakonskih obaveza, i koji je, prema riječima samog načelnika *imao dvojnu komunikaciju sa Predsjedništvom SFRJ. Dio prijedloga je iznosio pred cijelim Predsjedništvom, a dio samo pred onim članovima koji su "radili za Jugoslaviju"*. U: Čekić, Smail, Agresija na Bosnu i Hercegovinu, planiranje, priprema, izvođenje, prema: Kadijević, Veljko, *Moje viđenje raspada – vojska bez države, Beograd 1993.*, str. 82. ŠVK: Štab vrhovne komande na čijem čelu je stajao general Veljko Kadijević, je tijelo čije je formiranje predviđeno u ratnom ili vanrednom stanju a koje, kada je štab već bio operativan (čak 1987.), nije bilo proglašeno. Na proširenim sjednicama Predsjedništva SFRJ pokušaji da se nj operiranje problematizira su bivali ugašeni. Članove tog štaba, pored načelnika, činilo je najuže vojno rukovodstvo: admiral Stane Brovet (zamjenik saveznog sekretara za narodnu odbranu), general Blagoje Adžić (načelnik Generalštaba Oružanih snaga SFRJ), te generali Čušić, Čubra i Obradović (Čekić S., 2014: 82-85).

10 Formirane su vojne oblasti, vojišta. Komande vojišta bile su potčinjene direktno SSNO odnosno Generalštabu i nisu imale veze sa republikama, a štabovi TO potčinjeni komandama vojišta umjesto Vrhovnoj komandi (Predsjedništvu SFRJ). Tako da TO više nije bila u direktnoj subordinaciji prema Predsjedništvu SFRJ kao kolektivnom organu u kojem sjede predstavnici republika. Generalštab JNA je preimenovan u Generalštab OS SFRJ što znači da je GŠ nadređen ne samo JNA nego svim štabovima OS uključujući i TO. Kasnijom dopunom Zakona 1991. godine, TO je svedena na namjenski dio OS, a sve poslove u vezi sa vojnom obavezom nadležnih organa u republikama preuzeli su "vojnoteritorijalni organi". VtO je određivao

macije o vojnim kretanjima.

Vojna reforma kodnog naziva "Jedinstvo" započeta 1982. trebala je trajati do 1995. godine. Do 1990. republike su izbačene iz sistema rukovođenja, vojni sistem u potpunosti preustrojen, vojna kretanja bila su poznata samo užem rukovodstvu. Većina radnji koje su se odvijale u međuvremenu, kao što su vojne vježbe kodnog naziva "Romanija" iznad Sarajeva (1986-1990.) sve do sami početak rata, bile su obavijene velom (vojne) tajne. Na ovaj način u BIH kreirano je masivno vojno prisustvo izvan republičke kontrole, koje je kao takvo vojnu opsadu učinilo mogućom. U narednoj fazi ono će biti osnaženo dodatnim mobilizacijama, raspoređivanjem vojnih efektiva iz susjedne Slovenije i Hrvatske, potom kreiranjem paravojnih formacija, stvaranjem paralelnih institucija, ali i najvažnijim obrtom – političko i vojno rukovodstvo u Beogradu okrenulo se projektu stvaranja „Velike Srbije" [11].

Napadi na Sloveniju i Hrvatsku doveli su do intenziviranja procesa razoružavanja bosanskohercegovačkih TO, i koncentriranja i utvrđivanja JNA. U periodu od augusta do decembra 1991. godine, izvršeno je pregrupisavanje vojnih potencijala JNA iz Slovenije i Hrvatske na prostor Bosne i Hercegovine, a potom skoncentrisano i objedinjeno u pet moderno opremljenih korpusa. U završnoj fazi razmještanja jedinica na području grada Sarajeva, uspostavljena je vojna kontrola šireg gradskog teritorija.

sekretar SSNO, pri čemu republički organi dalje gube ingerencije nad TO, nad evidencijama vojnih obaveznika, regrutiranjem, popunom OS, pregledima, ispitivanjima, služenju vojnog roka, vojnim vježbama, itd, itd. Isključene su mjesne zajednice, savezi i udruženja rezervnih vojnih starješina, radnici, SK, Savez radnog naroda Jugoslavije, Savez omladine, i druge društveno-političke organizacije i udruženja i komiteti za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu (Čekić, S., 2014:50-69).

11 Hoare, Atilla Marko, *Kako je JNA postala velikosrpska vojska,* u: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c3.html#top pristupljeno: 23.12.2023.

Vojni reorganizacijski zamah okrenuo se u novom pravcu, i na prostoru Bosne i Hercegovine formirana je Druga vojna oblast (2.VO) sa sjedištem u Sarajevu i komandantom general pukovnikom Milutinom Kukanjcem na čelu. 2.VO je obuhvatila sve općine RBIH i 15 općina RH. U aprilu 1992. su ovdje prebačene i jedinice iz Makedonije sa ogromnom količinom materijalno-tehničkih sredstava (Rujanac, 2003:179).

Pored redovnih i ojačanih JNA snaga u BIH, vojnopolitički vrh JNA u saradnji sa Srpskom demokratskom strankom u BIH naoružava vansistemske, vanformacijske dobrovoljačke odrede i simpatizere SDS-a. Ovaj proces otpočet je još ranije, sredinom 1991. godine, kada počinje i stvaranje parelelnih institucija i naoružavanje paraformacija.

U proljeće 1992. godine na teritoriji Bosne i Hercegovine u poziciji agresorske vojne sile našle su se snage JNA iz sastava 1., 2. i 4. vojne oblasti sa oko 83.000 vojnika, 450-500 tenkova, 400-420 oklopnih vozila, i 950-1000 artiljerijskih oruđa kalibra preko 40mm. Stroj je bio popunjen u značajnoj mjeri rezervistima sa onih područja BIH u kojima je SDS ostvario saradnju sa vojno- teritorijalnim organima (Šadinlija, 2013:228).

U političkom kontekstu, nakon izbora 1990. SDS je bio dio vlasti na svim nivoima, tako da su imali neophodne poluge koje su im omogućavale da provedu svoje praktične zadatke: teritorijalizaciju, i blokadu i slabljenje skupštinske i izvršne vlasti. Teritorijalizaciju je SDS provodio postupnim odvajanjem općina sa većinskim srpskim stanovništvom koje ukrupnjava u Srpske autonomne oblasti te u konačnici formira Srpsku Republiku BIH (Halilbegović, 2016:60). Prema Halilbegovićevim riječima, primjer je sarajevska

općina Ilijaš, gdje su delegati SDS-a u opštinskoj skupštini predložili 29. oktobra 1991. godine da se "srpski dio" te općine izdvoji od grada Sarajeva i pridruži SAO Romaniji, što se i dogodilo. Na tim teritorijama formirali su i jednonacionalne srpske dobrovoljačke jedinice na principu Teritorijalne odbrane koje naoružava JNA. Oružje je podijeljeno i civilnom stanovništvu (Šadinlija, 2012:8), a slabljenje legitimnih institucija Bosne i Hercegovine obuhvatilo je podrijevanje sigurnosnih, informativnih, obrazovnih, pa praktično svih institucija i službi.

Nakon što je SDS pripremio dobrovoljce a JNA pozvala rezervni sastav, do maja 1992. godine je SRJ pretpočinila komande i jedinice JNA ekstremistima u Bosni, sa svim oružanim sastavima i svim raspoloživim borbenim i neborbenim sredstvima ratne tehnike, i združeno su fromirali „Vojsku Republike srpske". Tako da sve jedinice JNA s cjelokupnim naoružanjem, municijom i opremom ostaju na raspolaganju SDS-ovim sljedbenicima na teritoriji BiH u nepromijenjenom komandno-naredbodavnom odnosu s Generalštabom u Beogradu. Jedino su regruti napustili jedinice a njihove pozicije zauzeli mobilizirani bosanski Srbi (rezervisti) i dobrovoljci SDS-a. Vojnici SDS-a bili plaćeni iz institucija Republike srpske a cjelokupni starješinski kadar i dalje je bio na platnom spisku GŠ-a JNA u Beogradu. V.d. načelnika GŠ JA Blagoje Adžić je naredbom 10. maja 1992. godine formirao GŠ VRs na za čijeg komandanta je imenovan Ratko Mladić, umjesto smijenjenog Milutina Kukanjca, za načelnika Manojlo Milovanović a šefa sigurnosti Zdravko Tolimir. VRS je organizirana kroz 6 korpusa: 1. krajiški, 2. krajiški, Istočnobosanski, Sarajevsko-romanijski, Drinski i Hercegovački korpus (Karavelić, Rujanac, 2009:74-76). S druge strane, odbrana RBiH je, kako je ranije obrazlagano, sustavno

razgrađivana, posebno sistem TO. U sklopu mjera reorganizacije Oružanih snaga SFRJ koje je provodio vrh JNA od 1986. do 1991. godine, sustavno je smanjivan broj pripadnika TO SR BIH, sa skoro 314.000 pripadnika u 5.115 štabova, jedinica i ustanova krajem 1986, na nešto više od 90.000 ljudi u 867 štabova i jedinica krajem 1991. godine. Od 18. maja 1990. do 13. juna, gotovo svo naoružanje i pripadajuća municija oduzeti su od TO SRBiH i smješteni u magacine JNA (Šadinlija, 2012:5). Vlast po tom pitanju nije mogla učiniti ništa značajno, sve do proglašenja nezavisnosti RBIH, i kasnije proglašenja neposredne ratne opasnosti, kada su o tome moglo neposredno odlučivati. Sve pripreme vršene su, na neki način, izvan institucija. Kratko ćemo reći da se koncept razvoja odbrane bazirao dijelom na animiranju prostornih jedinica štabova TO, potom podizanju rezervnog sastava policije/MUP-a, te dobrovoljnim prilascima pojedinaca koji su se uključivali ili kroz dobrovoljne organizacije (Patriotska liga, Zelene beretke, Bosnae i sl.), ili u TO (Šadinlija, 2012:7). Sve do proglašenja nezavisnosti RBIH, nije bilo efikasnih sistemskih mjera za jačanje odbrambenih kapaciteta TO, jer su na čelnim pozicijama u republičkom i okružnim štabovima bili aktivni visoki oficiri JNA (Šadinlija, 2012:9). Nakon proglašenja nezavisnosti i međunarodnog priznanja, uspostavljen je novi Regionalni štab TO Sarajevo (RgŠTO). Regionalni štab TO Sarajevo formiran je 15. aprila 1992. godine, do kada su se pod njegovu zastavu stavile sve naoružane jedinice, grupe i pojedinci na području sarajevske regije, uključujući snage PL, Zelenih beretki i drugih organizovanih patriotskih grupa, i imao je pod svojom komandom 6.390 naoružanih pripadnika TO, kao i 18.576 nenaoružanih pripadnika – dobrovoljaca (Šadinlija, 2012:23).

Ograničena mogućnost pripreme odbrane BiH nasuprot dugogodišnjem razoružavanju republika i snaženju JNA, gotovo da nisu davale nikakve šanse niti opstanku Bosne i Hercegovine niti opstanku Sarajeva. Počev od geografskih karakteristika koje gradu nisu išle u prilog, preko pozicioniranja Sarajeva i Bosne u središte drevnih mitova o srpskoj zemlji, dugogodišnjeg i sistematskog vojnog raspoređivanja, unutrašnjih podrijevanja institucija, službi, društvenih ćelija, do političke podjele i oslanjanja na male, slabo opremljene i dosta zakašnjele forme odbrambene organizacije. Izlaz iz ovakve situacije mogao je biti jedino neki nemogući izlaz, kao što je i situacija izgledno bila poprilično nemoguća.

2.2. Stari plan odbrane grada u funkciji praktičnog pomagala tokom opsade

Opsada Sarajeva razrađivana je nebrojenim vojnim planovima, pa čak i na nižim komandnim nivoima kroz vježbe kakve su sve do samog početka rata vodile iznad Sarajeva, pod nazivom „Romanija" (Šadinlija, 2013:227). Prema svjedočenju viceadmirala Davora Domazeta u Hagu 1998. godine, osvajanje Sarajeva pripremano je šest godina. Vježbe su vođene pod maskom odbrane protiv apsolutno nerealnog napadača, Američke 101. zračno-desantne divizije, na Romaniji, pri čemu su utvrđene polukružne linije protivzračne odbrane oko Sarajeva. Sa tih linija je JNA i kasnije VRS od 1992. godine napadala Sarajevo i to je razlog zbog kojeg se grad nije mogao deblokirati (Halilbegović,

2016:21). U pripremi osvajanja Sarajeva, a posebno u njegovoj blokadi, JNA i VRS su imali na raspolaganju Studiju - istraživački projekat: *"Obezbjeđenje hranom, vodom i energijom gradskog stanovništva i oružanih snaga za vrijeme odbrane Sarajeva u okruženju"*, koji je naručio Savezni sekretarijat za narodnu odbranu i Sekretarijat za narodnu odbranu grada. Na projektu su radili najeminentniji stručnjaci iz raznih oblasti. Studija, objavljena 1987. godine, razlagala je sve elemente pozadinskog snabdijevanja grada koji su omogućavali njegovu odbranu i život u okruženju u slučaju napada, ukazujući na ključne tačke koje je agresor nastojao iskoristiti: isključiti vodu, struju, plin, porušiti i zauzeti objekte rezerve hrane, prehrambene industrijske objekte, Velepekaru, Mljekaru, i dr. (ibid.).

Međutim, jedan od najznačajnijih dokumenata kada je u pitanju opsada Sarajeva jeste *Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, usvojena 12. maja 1992. godine na 16. skupštini samozvane Skupštine srpskog naroda u BIH u Banja Luci. Tačka 5. odnosi se na Sarajevo, a predviđala je podjelu grada Sarajeva na srpski i muslimanski dio i uspostavljanje u svakom od dijelova efektivne državne vlasti. Dokument predstavlja konkretizovanu formu pomenute Karadžićeve prijetnje, da će Sarajevo biti *karakazan,* a u pripremi cijele zamisli učestvovao je kompletan srpski politički i vojni vrh u Beogradu i u Bosni i Hercegovini[12]. Skupštinski stenogrami će pokazati da besprizorni užasi s

12 Strateški ciljevi srpskog naroda u Bosni i Hercegovini je dokument kojim se definiraju ratni ciljevi "srpske strane" u Bosni i Hercegovini u 6 tačaka. Publikovan u formi Odluke u Službenom glasniku Republike Srpske br. 22, od 26. novembra 1993. godine, ali je u opticaju među srpskim rukovodstvom bio i ranije, na XVI sjednici Skupštine srpskog naroda u BIH od 12. maja 1992. godine, te među užim srpskim političkim i vojnim rukovodstvom u Beogradu od 05. do 07. maja 1992. Te među užim srpskim (SDS) rukovodstvom u BiH od 10. i 11. maja 1992. godine. Vidjeti više u: Šadinlija, Mesud, *Prsten za glavu aždaje: Sarajevo u strateškim ciljevima Republike Srpske 1992-1995.*, str. 359-360.

kojima su bili suočeni stanovnici Sarajeva, neselektivno granatiranje, uništavanje kulturnog naslijeđa i urbanog krajolika, snajperska vatra, masakri, nestašice vode, struje, hrane, energenata, služe upravo tome da slome volju otpora grada. S druge strane, primarni fokus vojnog vrha branilaca grada bio je slamanje opsade grada vojnim putem. Situacija u gradu bila je neodrživa i smatralo se da grad treba deblokirati prije zime. To se naravno nije dogodilo, a Sarajevo će ostati opkoljeno do kraja rata. Ipak, brojna nastojanja da se problem riješi vojno, govore gdje je bio prvi fokus. Gledajući samo 1992. godinu, prvi pokušaj deblokade 8. juna težio je spojiti grad preko brda Žuč sa Semizovcem, potom se operacijom „Zmaj" pokušala izvršiti deblokada grada iz vana od Kiseljaka preko Kobiljače do Mostarskog raskršća, uslijedio je još jedan neuspješan pokušaj akcijom „Poljine" krajem jula 1992., a nakon toga planiranjem jedne veće operacije „Jug 92" sa osnovice Igmana, Bjelašnice i Jahorine pokušalo se izvršiti proboj sa južne strane, također neuspješan. U septembru 1992. godine pokušaj proboja obruča sa Stupa i Otesa završio je neuspješno i sa velikim gubicima. Dalji ciljevi decembarske akcije osvajanja kote 850 na Žuči su težili izlasku na Semizovačku petlju završili su također neuspješno ali uz velike dobitke. Najveća planirana operacija „Sloboda 92" i „Koverat 92" okončala je neuspjehom kada se zbog opstrukcija HVO-a na težišnom pravcu napada, sa plana „Sloboda" prešlo na ishitren i nerazvijen plan „Koverat" odnosno jedan od pomoćnih pravaca inicijalnog plana (Rujanac, Karavelić, 2009:177-231). U analizama svakog pojedinačnog pokušaja deblokade grada generali Karavelić i Rujanac identifikovali su brojne razloge neuspjeha, sa kojima je i tada vojni vrh sasvim sigurno računao u svojim analizama, a kretali su se uglavnom u

pravcu nedovoljne obučenosti kadra, kako vojnika tako i komandira, potom naravno hronično slaba opremljenost mts-om, često i neiskustva u vođenju i realizaciji pojedinih akcija što se vremenom popravljalo i suzbijalo, potom nešto je razloga pronađeno i u samovolji pojedinaca, lošem i ishitrenom planiranju, nerealnom kako ga često opisuju ili neodgovarajućem rasporedu grupa, itd. Napadi VRS na Sarajevo vođeni nakanom da se grad podijeli na dva dijela, uglavnom su uspješno odbijani, počev od propalog pokušaja da se preko Pofalića snage povežu sa Grbavicom maja 1992. godine, preko junskog a potom i oktobarskog pokušaja da to učine povezivanjem preko Stupa do Rajlovca, ili ponovo u decembru kada su se vodile borbe na Žuči. Svi pokušaji jedne i druge strane imali su devastirajući efekt na Sarajevo, jer je sam grad bivao metom granatiranja i uništavanja.

Godina 1993. godina je po mnogo čemu najteža ratna godina, a ono što ju je obilježilo jeste otvaranje drugog fronta sa HV i HVO-om te ljetna ofanziva VRS, kodnog imena „Lukavac 93" kojom se nastojao proširiti i zatvoriti spoljni prsten opsade grada. Cilj VRS je bio preko Žuči osigurati vojno-industrijski kompleks u Vogošći i Rajlovcu a sa spoljne strane zauzimanjem planinskih masiva Igmana, Bjelašnice i Treskavice, uzeti komunikaciju Foča-Trnovo-Sarajevo.

Operacija je krenula napadima početkom jula iz pravca Jahorine, Foče i Kalinovika prema Trnovu, Igmanu i Bjelašnici, te prema brdu Žuč iznad Sarajeva. Krajem jula padale su linije na Igmanu, vojska se povlačila sa Žuči. U isto vrijeme, ispod aerodromske piste puže, metar po metar, cijev spasa – tunel. Prokopan je 30. jula.

Položaji na Žuči su odbranjeni, ali opisi događanja na tom prostoru, u periodu od 03. jula kada je počela operacija do 03. augusta, jednostavno ne mogu približiti sliku užasa koji se odvijao. Na nekom vrhuncu napora da se odbrani Žuč, položaji branilaca zasipani su artiljerijom različitog kalibra, minobacačkim, tenkovskim, raketnim projektilima, modificiranim avio bombama, dan i noć bez prestanka. Saobraćajnica koja je vodila do Golog brda i dijelila isturene borce od položaja presjekao je zaglavljeni tenk, koji je potom, pogođen projektilom, dogorijevao onemogućavajući povlačenje.

> *Dok su se povlačili, naši borci su trpili vatru iz svih vrsta artiljerijskog naoružanja. (...)Kad su se povlačili saobraćajnicom nailazili su na izgorjeli tenk koji se još nije bio ohladio. Zato su morali izlaziti iz saobraćajnice na otvoren prostor. Tu ih je dosta izginulo*. Pogođeno je komandno mjesto i poginuo je komandant Enver Šehović sa svojim saradnicima. Položaji na Golom brdu su napušteni. *Na Golom brdu nije bilo više nikoga od naših. Situacija je bila strašna, ali nisam ni pomišljao da napustim položaj. Ponovo sam ostao sam. To je bilo strahovito saznanje.(...)(Dervišević, 2009).*
>
> *U praskozorje smo stigli na Mrazište. (...) Očigledno je bilo da se većina jedinica već ranije povukla, vjerovatno prethodnog dana. Iza sebe su ostavili dijelove uniformi, mts u refuzi, i gomilu vreća za spavanje, koje su nam odmah zapele za oko. Raskošan prizor opšteg rasula. Uskoro su pored nas prolazili ostaci raznih jedinica, svi kršniji i bolje opremljeni od nas. Bili su to ostaci vojske koju smo čekali da nas oslobodi*[13]*. (Zubčević Edin)*

Ni do kraja rata nisu prestala nastojanja VRS da zauzme grad. Samo što se, nakon 1993. godine, situacija značajno promijenila, tako da takva nastojanja nisu više ugrožavala sam opstanak grada.

13 Vidjeti više u: Zubčević, Edin, Mitovi i pobjede, dostupno na: https://nomad.ba/zubcevic-mitovi-i-pobjede pristupljeno: 22.12.2023.

U jesen 1993. godine, Sarajevo je trpilo artiljerijske napade u još jednoj neuspjeloj ofanzivi VRS na olovsko-vareškom ratištu. U tim nastojanjima 5. februara 1994. počinjen je masakr nad civilima na pijaci Markale, nakon čega je MZ uspostavila „zonu isključenja" kojom je uklonjeno teško naoružanje oko Sarajeva. Okončan je i sukob sa HVO-om te otvoreni putevi snabdijevanja (Šadinlija, 2012:19-20). U toku 1994. težište napada VRS je bilo prema Goraždu, Varešu, Nišićima te krajem 1994. na spoljnoj strani opsadnog prstena gdje je pretrpila velike poraze na bjelašničko-treskavičkom i olovsko- vareškom ratištu. Za 1995. godinu, VRS je planirala operaciju „Prozor 95", s ciljem stavljanja Sarajeva u duboko okruženje, pri kojoj su koristili nedozvoljeno teško naoružanje i izazvali dejstva avijacije NATO- a po svojim položajima (Ibid). Polovinom juna još jedan pokušaj deblokade grada propada, a VRS napada Srebenicu i Žepu i vrši genocid u i oko Srebrenice. U augustu ponovo na granatiranje grada reaguje NATO avijacija, zadajući ozbiljne udarce snagama VRS, dok u oktobru snage 1. korpusa kreću u svoju posljednju ofanzivu, prema Trnovu. Tu su dočekale potpisivanje Dejtona (Šadinlija, 2012:31).

Život pod opsadom, pod granatama, u okruženju, opkoljen artiljerijom i snajperom, nesiguran, doveden do ekstrema, sveden na puko preživljavanje, posebna je priča koju građani i građanke, i 30 godina nakon rata, dovode u sadašnjost i stavljaju u fokus, radi podsjećanja. Rat je za Sarajevo počeo već u aprilu, 1992. godine, i kretao se užasom svakodnevnih artiljerijskih napada prema teškoj zimi 1992/1993. godine, kao i samome vrhuncu krize jula 1993. U obilju priča i reminiscencija o „umijeću preživljava-

nja", izdvojit ćemo neke od važnih momenata koji su predstavljali stalni stvarni problem za najveći dio stanovništva opkoljenog Sarajeva, odnosno onaj problem na čije će rješavanje prokopavanje Tunela spasa direktno utjecati.

Rat protiv Sarajeva, ali i ostatka Bosne i Hercegovine, vođen je nehumano i u suprotnosti svim međunarodnim konvencijama.

1. Vršeno je neselektivno i selektivno granatiranje civilnih objekata, stambenih zgrada, kuća, trgovina, tvornica, s ciljem ubijanja stanovništva i nametanje teških uslova življenja, i preživljavanja;
2. selektivno i namjerno granatiranje zdravstvenih ustanova, bolnica, porodilišta, vjerskih objekata;
3. snajpersko djelovanje po gradu i u samome gradu po civilima, slučajnim prolaznicima, djeci, starcima, o čemu postoje video zapisi i drugi materijalni dokazi;
4. sprečavanje dostavljanja hrane;
5. sprečavanje dotoka vode;
6. sprečavanje dostave svih vrsta energenata u grad, prekid napajanja grada strujom i zatvaranje dotoka plina u grad, zabrana snabdijevanja grada ogrjevom;
7. sprečavanje dostave medikamenata;
8. sprečavanje kretanja ljudi i robe (Rujanac, Karavelić, 2009:346).

Evidentno je da opsada nije imala za cilj samo kontrolu teritorije, već i posebnu namjeru usmjerenu na ključni element civilizacije: grad. Urbano središte bilo je izloženo neprijateljskoj vatri

zajedno sa svojom kulturom, načinom života, historijom i kolektivnim sjećanjem koje je nosilo. Arhitekta i nekadašnji gradonačelnik Beograda Bogdan Bogdanović formulirao je svoju definiciju urbicida još 1972. godine, mnogo prije ratova na prostoru bivše Jugoslavije, u jednom od svojih prvih tekstova pod naslovom *Grad kao simbol besmrtnosti i smrt grada*. Nakon izbijanja rata, Bogdanović je dodatno razvijao ovu temu, tvrdeći, između ostalog, da su gradovi tokom svoje historije bili izloženi različitim oblicima opasnosti i prijetnji, budući da je uvijek postojala potreba ne samo za izgradnjom već i za razaranjem, u svojevrsnoj vječnoj dijalektici između urbanog i antiurbanog (Bogdanović, 1995:41). Urbicid se može definirati kao čin uništavanja zgrada i gradova koji ne predstavljaju nikakve vojne ciljeve (Bevan, 2016).

Međutim, urbicid je prije svega čin koji ima za cilj da neposredno pogodi sam život stanovništva, na način da rat ne može ostati izvan svakodnevnog iskustva ljudi, već da ga civili moraju proživljavati iz dana u dan. Njegova svrha nije samo fizičko razaranje urbanog prostora, nego i narušavanje svakodnevnih životnih obrazaca, osjećaja sigurnosti i mogućnosti normalnog funkcioniranja zajednice.

2.3. Izgradnja *Objekta D-B*

Deblokada grada bila je važna kako za preživljavanje grada u opsadi, tako i za *širi kompleks pitanja koja su proisticala iz strateškog značaja Sarajeva kao ključa rata*. Među tim pitanjima bilo je i ono koje se ticalo sredstava za odbranu i debloka-

du. A odgovori su se nalazili s onu stranu smrtonosne aerodromske piste, koja je bila pod kontrolom UN-a. Ispitivane su mogućnosti prelaska do Butmira drenažnim sistemom ispod piste, ali se nakon razgovora sa građevinskim inženjerom koji je učestvovao u izgradnji i održavanju aerodroma ispostavilo da ta ideja nije provodiva (Šadinlija, 2012:36). Realiziranje zamisli povezivanja Dobrinje i Butmira nekonvencionalnim projektom odvijalo se na margini vrlo konvencionalnih vojnih nastojanja da se deblokira grad. U odvažnosti da se ipak ide u tom smjeru zapravo i leži jedna simbolička a kasnije će se ispostaviti i činjenična, stvarna veličina otpora građana i građanki Sarajeva. Zbog osjetljivosti ovog subverzivnog djelovanja prema zoni odgovornosti „mirovnjačke" međunarodne zajednice, a posebno prema zoni strateško-vojnog interesa neprijatelja, plan se odvijao u tajnosti, široko podveden pod "operativni plan osposobljavanja saobraćajne infrastrukture u zoni odgovornosti 1. korpusa" u naredbi br.1046-10 što ju je potpisao komandant Mustafa Hajrulahović Talijan. Realizaciju projekta vodi stručni tim, Fadil Žero i Nedžad Branković, građevinski inžinjeri na radnoj obavezi u Željeznicama BiH (Šadinlija, 2012:38). Ovo nije bio običan građevinski objekat, jer, razmišljajući o geotehničkim karakteristikama tla ispod piste mišljenje koje je predočeno stručnom timu bilo je nepovoljno. Nepovoljna je bila i okolnost da je prostor na kojem je trebalo organizovati radilište bio prilično izložen i nadziran što od UN-a što od VRS-a. Međutim sektor logistike je i dalje, uprkos svim negativnim mišljenjima, preporučivao da se sa projektom ide dalje te je Komanda 1. korpusa naložila izradu glavnog projekta i njegovu realizaciju.

Od ideje do realizacije proteklo je nekoliko mjeseci praznog nastojanja, slabe podrške, sporog napredovanja, izlazaka iz pro-

jekta, sve dok se u samoj Komandi, usljed još jednog neuspjelog pokušaja deblokade, nije prelomila misao za *drugačiji pristup*. To će projektu izgradnje tunela obezbijediti podršku svih nivoa rukovođenja i komandovanja, od Komande 1. korpusa do kabineta predsjednika Predsjedništva RBIH. Zadužene su jedinice 5. mtbr na Dobrinji i 4. mtbr u Hrasnici da obezbijede neophodne uvjete, dodijeljena je radna snaga iz drugih jedinica, dakle borci, kao i CZ na Ilidži, te penzionisani miljevinski rudari, koji su kao izbjeglice bili smješteni na području općine Ilidža (Šadinlija, 2012:39-40).

Prokopavanje tunela osim tehničkih poteškoća donosilo je i poteškoće druge naravi, a koje su se ogledale u nedostatku volje i usporavanju projekta. Nesalomivi otpor radnika a posebno rukovodećih, koji su radili na projektu stoga se manifestuje i kroz pristup u organizaciji rada: radilo se 24 h sa krampom, lopatom i kolicima, a za radnike su osmišljena i motivaciona takmičenja za pojedinačne i ekipne rezultate u iskopavanju (Crnovršanin, 2009:28-29). Iako su postojale formalne naredbe sa vrha, iskopavanje je vođeno prevashodno entuzijazmom nekolicine koja je bila zamajac ovom projektu.

U toku realizacije projekta, postalo je jasno da su i UN i VRS imali saznanja o prokopavanju tunela, jer je komanda VRS vršila pritisak na snage UN da spriječe gradnju, istovremeno su pojačana artiljerijska dejstva po Dobrinji i Butmiru. VRS je pokušavala da kopanjem vlastitog tunela presječe trasu komunikacije D-B i da je tim putem potopi i onemogući njeno korištenje. Snage UN-a na aerodromu pokušale su vertikalnim kopanjem dirketno na projciranoj trasi tunela presresti kopače, zbog čega su kopači sa butmirske strane blago pomjerili trasu prokopavanja da za-

obiđu tu opasnost, pa je i ruta tunela ostala kriva u tom dijelu. Osim neprijateljske vatre, radove su usporavali česti prekidi snabdijevanja električne energije, nafte i plina. Prekidi u radu korišteni su za prenošenje materijala iz skladišta do radilišta, odvoz materijala i izgradnju objekata zaštite za angažovano ljudstvo (Šadinlija, 2012:40). Kopači sa jedne i druge strane spojili su se 30. jula 1993. godine u 20:50 sati, čime su povezali grad u opsadi sa slobodnom teritorijom (Ibid). Strateški vojni značaj tunela osjetio se u prvim satima nakon prokopavanja, a u mjesecima opsade koji su predstojali razvio se u efekt sa dugoročnim posljedicama. Naime, u prvim satima prohodnosti Objekta D-B u noći 30. jula 1993. godine prema Igmanu su upućene prve jedinice ARBiH kao pojačanje odbrani koja se raspadala pred udarima ofanzive VRS "Lukavac 93". U toku narednog dana u grad je uneseno 5 tona ratnog materijala. U ova dva sadržaja sažet je puni smisao izgradnje Tunela spasa (Šadinlija, 2012:42).

Unos mts-a u grad i mogućnost izlaska vojske izvan opsadnog obruča donekle je bio rješenje najvećem problemu grada, i poslužio je kao značajno vojno olakšanje. Osim toga, Tunel spasa će omogućiti da ta mobilnost ljudstva transformiše strategiju odbrane 1. korpusa, te da se iz defanzive obrati u preuzimanje inicijative. Prvo, omogućio je 1. korpusu da svoje snage, do tada blokirane u opsjednutom Sarajevu, izvodi van grada, i upotrebljava na ugroženim pravcima - Goražde, Olovo, Vareš [14]. Promjena terena ratovanja donijet će brojne beneficije 1. korpusu. Više grad nije bio u popršitu velikih operacija, mada je redovno trpio artiljerijsku vatru koja je pratila svaku akciju, uz dovoljno snabdijevanje

14 1. korpus je zbog ugroženosti Goražda izbacio snage na prostor Tarčina i Pazarića, pa iako je zbog nepovoljnih vremenskih uslova manevar bio onemogućen, te su snage tu i ostale te su dodatno ojačane. Također, snage 1. korpusa su isturene i prema olovsko-vareškom ratištu radi njegova osiguravanja.

jedinica mts-om grad se mogao braniti manjim snagama, izlazak izvan grada borcima je omogućavalo više manevra, stekli su borbena iskustva učešćem kao ispomoć na drugim ratištima, te je u konačnici omogućilo drugačiju konfiguraciju i organizaciju ratovanja (Šadinlija, 2012:42). Prokopavanjem Tunela spasa, političkom i vojnom rukovodstvu omogućen je neometan izlazak i izravna komunikacija sa ostalim odbrambenim snagama na prostoru cijele BiH, što je oživjelo rad svih državnih organa, te povezalo dijelove države u zajedničkom odbrambenom naporu.

Osim konkretnog vojno-strateškog efekta koji je nastao prokopavanjem tunela, drugi po važnosti bi bio efekt snabdijevanja grada, i to u prvom redu prijeko potrebnim energentima, ali i hranom. Tunel je za potrebe sistematičnog dopremanja potrepština opremljen pumpama za vodu, rasvjetom, improviziranom tračnicom za kolica za prevoz ranjenika i robe, 24 komada kolica, odnosno vagona koji su mogli prevoziti 200-400 kg tereta (Kreševljaković, N., 2013:54). Kroz tunel je proveden PTT kabl, što je omogućilo direktnu vezu sa Pazarićom, odnosno dalje sa svijetom, koja, za razliku od ostalih dostupnih veza preko Ilidže, nije mogla biti prisluškivana. Proveden je i improvizirani cjevovod kojim su se dopremali tečni tereti u grad (nafta, benzin, ulje). Krajem 1993. proveden je visokovoltažni kabl od Pazarića, preko Igmana, kroz tunel u grad, kojim je isporučeno 80.000.000 kWh električne energije za bolnice i druge prioritetne institucije (Kreševljaković, N., 2013:55).

Prokopavanjem Tunela spasa različite ucjene i pritisci više nisu imali efekta jer je unos sredstava neophodnih za život išao kroz tunel. Prosječno je prolazilo oko 4000 ljudi dnevno, a uku-

pno preko milion i 120.000 ljudi (Ajnadžić, 2002:263). Organiziranim unosom registrirano je 3.054.837 kg hrane koja je ušla u Sarajevo, dok se procjenjuje da je u neevidentiranim količinama uneseno još 2.480.000 kg. Hrana je unošena i u ličnom prtljagu prilikom individualnih prolazaka kroz tunel pa se procejnjuje da je uneseno još oko 13.547.474 kg hrane. Važno je naglasiti da je humanitarna pomoć UNHCR-a zračnim mostom i kopnenim putem bila količinski daleko veća, i iznosila je, poređenja radi, oko 199.880.000 kg (Ajnadžić, 2002:263-264). Psihološki efekat funkcionisanja tunela bio je također bitan. Samo saznanje da postoji opcija komunikacije probudila je nadu, nakon teške i depresivne godine i zime okovane ledom koju su građani Sarajeva proveli u potpunoj blokadi. Iako je civilna komunikacija bila ograničena, ipak je postojala mogućnost prolaska a koju su građani koristili najčešće za snabdijevanje domaćinstava, spajanje sa članovima porodica, za liječenje i dr[15].

Nakon što se prokopavanjem Objekta D-B, pokazao i potvrdio njegov puni značaj, te pokazalo da je takvo što uopće moguće, političko-vojno rukovodstvo odlučilo se započeti prokopavanje još jedne tunelske cijevi, većih gabarita i dužeg raspona, koja se pružala ispod piste paralelno sa Objektom D-B. Odluka o prokopavanju novog tunela donesena je 30. aprila 1995. godine. Tunel je obezbijedio koridor za kabl kanale za vođenje magistralnih instalacija (MA-110 kV, naftovod, i PTT). Kolovoz je bio širok 4m, ulaz sa butmirske strane bio je u neposrednoj blizini ulaza Objekta D-B, dakle stotinjak metara desno od kuće Kolara, dok je sa dobrinjske strane ulaz bio u Kvadrantu C, smješten između

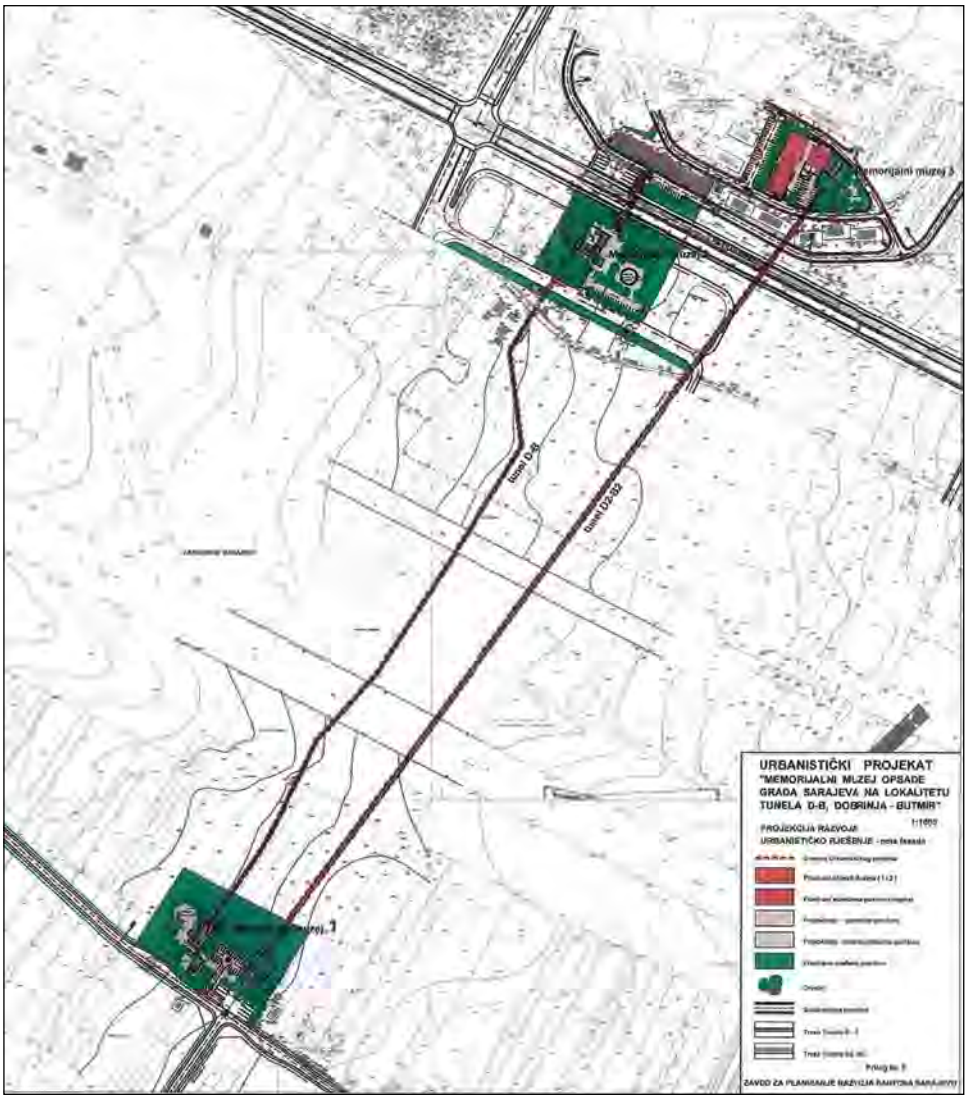
15 Kroz tunel su prolazili novinari, ljekari, predstavnici akademske zajednice, kulture i umjetnosti, a dolazili su i strani novinari, diplomate, delegacije Crvenog krsta/križa, Caritasa, Crvenog polumjeseca, veliki umjetnici i umjetnice iz svijeta, medicinsko osoblje, brojni drugi.

stambenih zgrada. Za razliku od prvog tunela, za ovaj je projekat pripremljena kvalitetna dokumentacija, iskop je vršen ručno-mašinski: u objekat je ugrađeno 50.000 kg željezne armature i 600 kubika betona. U izgradnji je učestvovalo 200 vojnika i kompletiran je 16. novembra 1995. godine (Ajnadžić, 2002:261-262).

Do njegova otvaranja Objekat D-B je bio najpromentnija komunikacija, a onda je to postao D2- B2, međutim za vrlo kratko vrijeme. Budući da je uskoro potpisan mir, novi tunel nije funkcionalno napravio posebnu promjenu, pa je tako pao u zaborav. Svakako, da je rat potrajao, njegovo bi postojanje promijenilo sudbinu Sarajeva i to vrlo brzo. Mi smo ga u ovom kontekstu predstavili jer će se pojavljivati kao element u osmišljavanju memorijalnog kompleksa poslije rata.

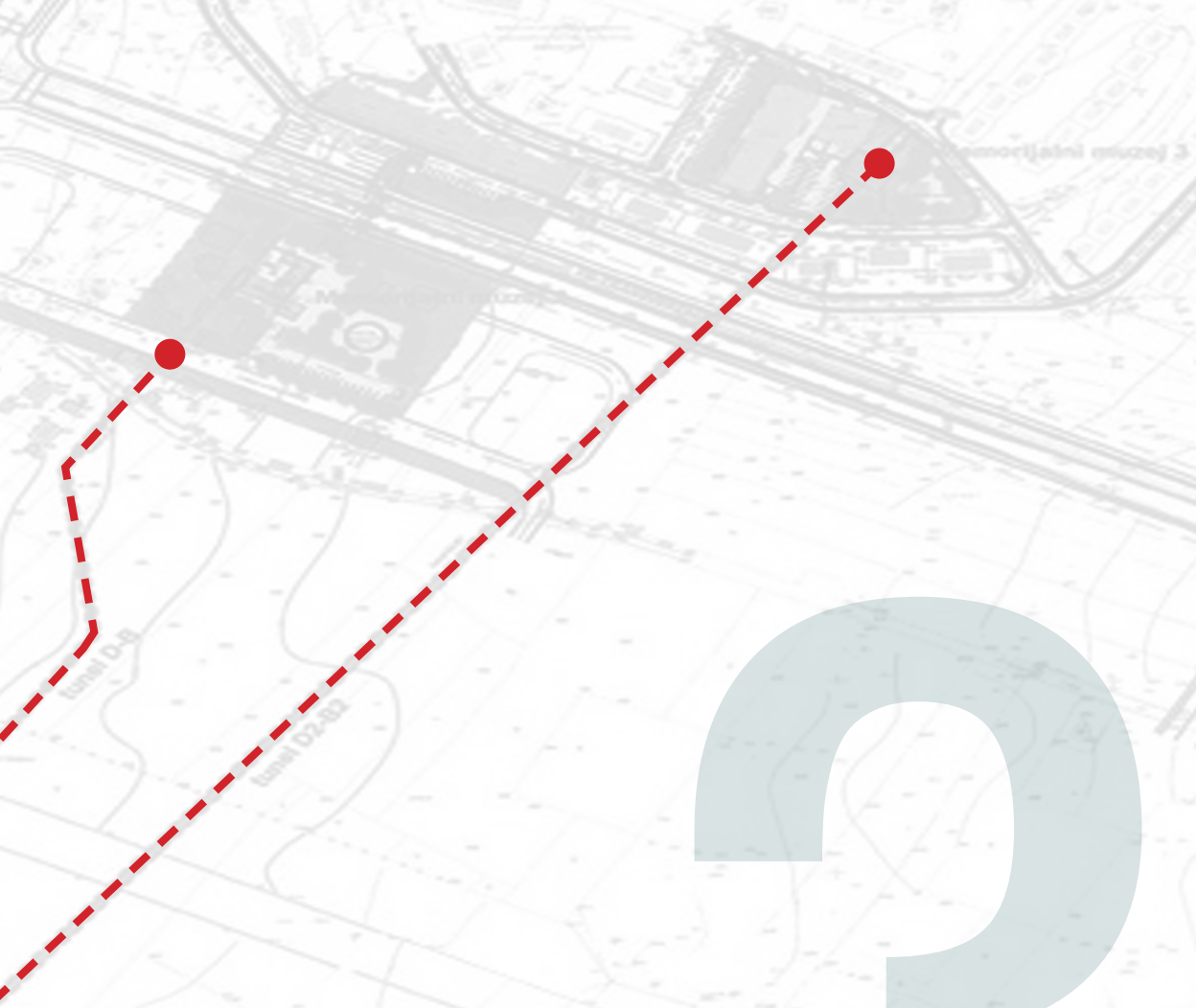

Ilustracija 1. Kuća porodice Kolar neposredno nakon rata

Ilustracija 2. Izvod iz Urbanističkog projekta: Objekat D-B (lijevo) i Objekat D2-B2 (desno)

3

TUNEL SPASA NAKON RATA

3

Nemoguće je bez dublje analize odrediti kakvo je bilo stanje društvene svijesti u prvim poslijeratnim godinama spram očuvanja kulturno-historijskog naslijeđa, odnosno, novog, potencijalnog kulturno-historijskog naslijeđa, kakav je bio Tunel spasa. Interesne su okolnosti bile takve da je Tunel, pružajući se ispod aerodromske piste, brzo došao na razmatranje organa vlasti, jer je valjalo riješiti prioritet prvog reda - staviti aerodrom u funkciju za civilnu avijaciju.

Suprotno uvriježenom mišljenju da je neposredno poslije rata Objekat D-B potpuno zaboravljen i prepušten propadanju, rekolekcijom dokumentarne građe pokazat će se da ta percepcija nije u potpunosti tačna. Odgovornost prema ovom objektu od značaja manifestirala se kroz niz intervencija različitih ustanova s ciljem njegova zbrinjavanja. Ipak, objekat je sudbinski ostao između tog nastojanja i postizanja punog uspjeha, gdje pozicioniramo i našu tezu da je takvo polovično i neodlučno rješenje utjecalo na skrnavljenje ambijentalne cjeline koju je Tunel spasa, kao memorijal posvećen periodu opsade, mogao činiti.

Nakon što je potpisan Dejtonski mirovni sporazum a Sarajevo deblokirano, prestala je potreba za upotrebom Objekta D-B. Kako se odvijalo napuštanje objekta i njegov prelazak iz vojne u civilnu brigu, treba još istražiti[16]. Također, kako prestaje biti voj-

16 Novi D2-B2 tunel završen je u novembru 1995. godine, kada je prestala potreba za korištenjem manjeg D-B tunela, a u decembru je potpisan Dejtonski mirovni sporazum. Od kraja 1995.

nim objektom i postaje civilni, kulturno- historijski objekat, tako ćemo u nastavku izostaviti njegov vojni naziv Objekat D-B, i koristiti naziv Tunel spasa, osim u slučajevima kada ćemo govoriti o formalno imenovanim cjelinama koje pod tim nazivima podrazumijevaju komplekse različitih objekata, kao što su Memorijalni muzej opsade i Spomenički kompleks Tunel D-B.

Nakon rata, u kontekstu Tunela spasa odvijaju se dvije paralelne aktivnosti. Jedna je privatna inicijativa porodice Kolar, a druga je službena inicijativa koju vodi Vlada Kantona Sarajevo, odnosno različite institucije pri Kantonu.

3.1. Tunel spasa kao privatni muzej porodice Kolar (1996-2012.)

Paralelno sa nastojanjima vlasti da preuzmu upravu nad Tunelom spasa i definiraju smjer njegova razvoja, što će se desiti tek 2012. godine, porodica Kolar u okviru svoje kuće i okućnice otvara privatni muzej – Tunel spasa.

U periodu neposredno poslije rata, Kolari su samoinicijativno sačuvali dio Tunela spasa, u opsegu koliko se protezao od podruma kuće i dijela okućnice, u dužini od 25m autentične tunelske cijevi, uz koju su organizirali improviziranu muzejsku postavku kreiranu od zaostalih predmeta korištenih prilikom iskopavanja. Kuću sačuvanu u izvornom stanju su pretvorili u porodični muzej, i izložili prikupljene eksponate, fotografije i dokumentarne zapi-

godine a poslije marta 1996. godine kada je Kanton Sarajevo osnovan, dešava se preuzimanje tunela. Do kraja 1996. godine Skupština će usvojiti Zaključke koji se tiču konstruktivne sanacije, što znači da će prije kraja godine raspolagati ingerencijama da kao civilna vlast vrši intervencije na vojnom objektu.

se. Prema zabilježenom istraživanju, prve dvije godine ulaz u porodični muzej je bio besplatan, a kasnije se naplaćivao 5KM, sa prosječnom dnevnom posjetom od oko 60 osoba. Također, posjetioci su bili uglavnom stranci, a obilazili su ga i oni koji su imali neku vezu sa tunelom, kopači, vojnici i sl. Tunel je i kao mali porodični muzej i ratni opsadni kuriozitet, privlačio posjetioce, novinare, režisere dokumentarnih filmova a Kolari su, osim organiziranja sadržaja na istome, uspjeli izraditi prvu informativnu brošuru, povezati se sa Turističkom zajednicom te istu štampati dvojezično (Osmanković et al. 2008:106). Iako je inicijativa porodica Kolar bila razmjerno mala, ona se pokazala krucijalnom, jer je samo kuća i dio tunelske cijevi iz njihove okućnice danas sačuvan u izvornom, autentičnom obliku. Također, eksponati i prikupljene memorabilije, fotografije i novinski članci, koji će kasnije u najvećoj mjeri postati fundusom Spomeničkog kompleksa kao javne ustanove, bili su polazišna tačka za formiranje inicijalne postavke nakon izlaska Tunela iz sfere privatne u javnu upravu.

Interesantno je, istovremeno, da niti jedan drugi objekat i dio tunelske cijevi koji se naslanjao na isti, nije sačuvan u izvornom stanju. Nadalje, kuće Sloboda, Hrnjevića i Ramovića koje se nalaze na tunelskoj trasi su obnovljene, dok je kuća Bjelonja do dan danas neriješena ruševina. Odsustvo (političke) vizije i indiferentnost lokalne zajednice prema kulturnim potencijalima, oslikani kroz navedene primjere, će se potvrditi u kasnijim nastojanjima da se usvoji rješenje o trajnom zbrinjavanju memorijalnog kompleksa. Lokalna zajednica, koliko god da baštini ponos o učešću u pružanju otpora i odbrani grada, paradoksalno, nije spremna isti potvrditi kroz podržavanje usvajanja inicijative o očuvanju najvećeg spomenika toj borbi, Tunelu spasa.

3.2. Proglašavanje Tunela spasa spomeničkim kompleksom i prva sanacija (1997.)

Jedan od prvih akata koji upućuju na konkretne korake koje su vlasti poduzele u zbrinjavanju Tunela spasa bila je odluka da se pokrene inicijativa za proglašenje ovog objekta *spomeničkim kompleksom*[17] a odmah potom donesena je odluka i da se krene u sanaciju objekta, što se u dokumentima može vidjeti kroz druga dva *Zaključka*, gdje Vlada prihvata projektnu dokumentaciju za rekonstrukciju Tunela spasa, koju je pripremio Zavod za izgradnju, te zadužuje Zavod da pristupi izradi prve faze. Prema projektu, rekonstrukcija bi išla kroz pet faza[18], a za prve dvije namijenjena su i sredstva. Praktično su sa ovim zaključcima stvorene pretpostavke za očuvanje Tunela spasa (Osmanković et al. 2008:99).

Zavod za izgradnju KS je 2004. godine za potrebe izrade/realizacije Urbanističkog projekta *„Memorijalni muzej opsade grada Sarajevo na lokaciji tunela D-B Dobrinja Butmir"* pripremio je *Informaciju o realizaciji konstruktivne sanacije Ratnog Tunela D-B,* kojom je dao pregled intervencija na Tunelu spasa u prvim poslijeratnim godinama. Informacija sadrži sljedeće:

17 Donesena je u formi Zaključka br. 02-012-69/97 od 06.06.1997. godine.

18 (I) Izvođenje radova na projektnoj dužini tunela; (II) Rješavanje imovinsko-pravnih odnosa; (III) Projektni zadatak sa načinom funkcionisanja kompleksa; (IV) Projekat prilaznih dijelova tunela sa pratećim sadržajem; (V) Prilazne saobraćajnice i parking prostori. Vidjeti više u: Osmanković, Jasmina, et al. (2008) Studija izvodljivosti realizacije projekta Tunel spasa D-B. Ekonomski institut Sarajevo i SERDA

Nakon što je Vlada KS donijela prethodno pomenut odluku/zaključak, Međunarodni aerodrom Sarajevo (MAS) angažovao je institut IPSA da izradi *Projekat rekonstrukcije ratnog tunela u zoni aerodroma* (546,86m tunela) a posao je dobio izvođač GIK Hidrogradnja pogon SIGMA. Projekt rekonstrukcije urađen je u aprilu 1997. Konstruktivna sanacija za tu predviđenu dužinu tunelske cijevi započela je u julu iste godine[19].

„Konstruktivna sanacija" je ustvari podrazumijevala vađenje i potpuno uklanjanje starih ostataka tunela, te ubacivanje betonskih međusobno spojenih sandučastih elemenata. Izvana je postavljena hidroizolacija, urađena je drenaža ispod cijevi kao i jedan tampon nabijene zemlje. Izvađeni ostaci starog tunela čuvani su jedno izvjesno vrijeme, kako bi se mogli eventualno ponovno ugraditi vraćajući objekat na nivo autentičnog izgleda, kakav je bio u vrijeme njegovog funkcionisanja u ratu. Međutim, u tom ranom postratnom periodu, a pokazat će se ni dugo vremena poslije toga, neće postojati jasna vizija sa jasnim i konkretnim planom te politikom objedinjavanja ovog prostora za njegovu krajnju namjenu.

Projektnu aktivnost koju je pokrenuo Aerodrom obuhvata samo tunelsku cijev, ali ne i pristupnice i ulazno-izlazne punktove Tunela spasa. Faktički, iako se radilo o sanaciji najvećeg dijela cijevi ipak je Aerodrom radio samo onoliko koliko je, zbog sigurnosti piste, bio interesna zona ove javne kompanije. Ovo je drugi važan faktor koji će imati uticaj na realizaciju projekta memorijalnog muzeja.

19 *Informacija o realizaciji konstruktivne sanacije Ratnog Tunela D-B*, Zavod za izgradnju KS, 2004.

Preostalih 275 m konstruktivne sanacije tunelske trase vršio je Zavod za izgradnju, koji je od Aerodroma preuzeo ugovor sa Hidrogradnjom, a stručno-tehnički nadzor nad izvođenjem radova vršio je institut IPSA po angažmanu. Taj projekt izlazno-ulaznih građevina je urađen u julu 1998. godine, a sastojao se od prilaza objektima sa bočnih strana. Detalji stepeništa nisu urađeni zbog nepostojanja projekata muzejskih objekata. Na kraju oba zahvata, sanacioni radovi su obuhvatili 776,12 m tunelske trase, dok jedan preostali dio od 24,20 m kod kuće Kolara nije mogao biti završen jer u tom periodu nisu osigurana sredstva za nadoknadu razlike kvadrature zemljišta. I taj će dio Tunela spasa ostati jedini autentični komad tunelske cijevi sačuvan u izvornom stanju do danas. Tako je okončana konstruktivna sanacija[20].

Iako nigdje nije izričito kazano, jasno je da je projekat sanacije pokrenut zbog interesa Aerodroma a ne zbog interesa vlasti da zaštiti kulturno dobro, a činjenica da se za prvi dio sanacije pobrinuo sam Aerodrom, ne ostavlja sumnje. U proces sanacije uključene su relevantne stručne institucije, što je evidentno kroz očuvanje izvađenih autentičnih dijelova tunela da je postojao obzir prema mogućem vraćanju u izvorni oblik. Međutim parcijalno rješavanje sanacije, nepostojanje projekata muzeja kao ni sredstava za naknadu kvadrature zemljišta govori da nije postojala sveobuhvatna zamisao koja se odnosila na budućnost Tunela spasa, već mu se pristupalo u kontekstu interesa drugih (pravnih) lica, aerodroma, općina ili samih vlasnika objekata.

20 Vlada KS je Zaključkom br. 02-012-109/97 od 24.09.1997. prihvatila informaciju o dotadašnjoj realizaciji, a nakon i drugog dijela sanacije Rješenjem br. 09-360-66/97 kantonalna komisija za tehnički pregled konstatuje zadovoljavajući kvalitet i daje pozitivno mišljenje.

3.3. Odluka Skupštine Kantona Sarajevo o stavljanju dobra baštine pod zaštitu (2000.)

U daljem kreiranju pravnih pretpostavki za zaštitu Tunela spasa važno je i njegovo stavljanje pod zaštitu. Proces stavljanja pod zaštitu Tunela spasa pokrenut je Zaključkom Vlade KS iz 1997. O proglašenju spomeničkim kompleksom, na bazi kojega je Kantonalni zavod za zaštitu kulturno- historijskog i prirodnog naslijeđa izradio Elaborat *„Prijedlog za proglašenje zaštićenim spomenikom – Tunel DB"*.[21]

Prema ovom elaboratu, u Spomenički kompleks bi bili uvršteni tunel ispod aerodromske piste uz pojas u širini od 50 m od osovine tunela, porodični objekti Razije Slobode, Zulfije Hrnjevića, Avde Ramovića na Dobrinji, i Omera Bjelonje i Bajre Kolara u Butmiru, sa pripadajućim katastarskim česticama. Elaboratom se predviđalo da trasu tunela treba rekonstruisati kako bi se omogućio prolazak posjetilaca, te da se kuće Sloboda i Bjelonja trebaju rekonstruisati u muzejski i radni prostor jednim dijelom a drugim da budu objekti stanovanja, dok se za ostale kuće predlaže da zadrže postojeću stambenu namjenu (Osmanković et al. 2008:108). U krajnjoj instanci skupštinske odluke, opredjeljenje je bilo da se ide u pravcu eksproprijacije stambenih objekata, dok su ostali elementi Elaborata zadržani i prihvaćeni.

21 Elaborat „Prijedlog za proglašenje zaštićenim spomenikom – Tunel DB", Kantonalni zavod za zaštitu kulturno- historijskog i prirodnog naslijeđa, br. 1490/99 od 06.12.1999. godine. Stručna komisija Zavoda za zaštitu u sastavu: Rašid Zorlak, Nedžad Branković, Ibrica Fazlić, Franjo Topić i Vesna Mušeta-Ašćerić.

Odluka o stavljanju dobra baštine pod zaštitu pod nazivom *„Nekretnina Spomenički kompleks Tunel D-B proglašava se zaštićenim dobrom II kategorije"*[22] konačno je došla 2000. godine i njome su definirani pravni okviri njegove zaštite, a konkretne institucije obavezane u pogledu njegovog stručnog zbrinjavanja.

- JU Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa vodio bi računa o poštivanju statusa zaštićenog dobra, te se bez saglasnosti ove ustanove ne mogu vršiti radovi na samom dobru ili u njegovoj bližoj okolini. Također, ova se ustanova obavezuje da izradi projekt vanjskog uređenja i enterijera Spomeničkog kompleksa, te zaključi ugovor o međusobnim pravima i obavezama sa vlasnicima nekretnina. (Čl. 3. i 7.)
- JU Muzej Sarajeva preuzima prava i obaveze upravljanja Spomeničkim kompleksom. Muzej se obavezuje da izradi projekt muzeološke postavke, sa ekonomskim pokazateljima, koji će verificirati Vlada KS. (Čl. 4. i 8.)
- Ministarstvo kulture i sporta KS putem Javnog pravobranilaštva KS pokreće proces eksproprijacije kod nadležnih općinskih službi Općine Ilidža i Općine Novi Grad, uz novčanu naknadu.
- Zavod za izgradnju KS se obavezuje da okonča konstruktivnu sanaciju tunela započetu 1997.

Značaj ove Odluke je u tome što je ustanovio normativne predispozicije da se Tunel spasa zaštiti na adekvatan način. Elaborat na bazi kojeg je izrađena Odluka donijela je komisija stručnjaka,

22 Nekretnina Spomenički kompleks Tunel D-B proglašava se zaštićenim dobrom II kategorije, Službene novine KS, 7/00 od 20.04.2000.

dao je obrise daljnjeg razvoja lokacije, a koji su prije svega trebali garantirati *status* zaštićenog dobra, što podrazumijeva zabranu gradnje i intervencije bez saglasnosti Zavoda za zaštitu. Potom, predviđen je razvoj muzejske djelatnosti u okviru Muzeja Sarajeva projicirajući muzejski i odgojno- obrazovni cilj i naposljetku, zadužuje relevantne institucije za rješavanje kompleksne pravne i prostorne pozicioniranosti kompleksa. Dakle, četiri godine poslije rata izvršena je konstruktivna sanacija gotovo čitave cijevi i kreiran je dobar okvir za zbrinjavanje Tunela spasa, čime je potvrđen kao kulturno-historijsko javno dobro.

U periodu 2000-2002. godine aktivnosti na rješavanju doznačenih zadataka u dostupnoj dokumentaciji nisu vidljive. Svakako, najvažnije bi bilo pokrenuti postupak eksproprijacije nekretnina, gdje su aktivnosti Zavoda za zaštitu i Pravobranilaštva odnosno općina od primarne važnosti.

3.4. Odluka o izradi UP „Memorijalni muzej opsade" (2003.), pokušaj prvi

Konačno, 2002. godine oblikuje se jedna sveobuhvatna vizija budućeg muzeja u projektu *„Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu tunela D-B Dobrinja-Butmir"* koju Skupština Kantona Sarajevo prihvata i zadužuje kantonalne ustanove za njenu realizaciju[23].

Ideja o izgradnji *Memorijalnog muzeja opsade* na skupštinsko razmatranje došla je posredstvom Komisije za spomen i obilježa-

23 Rješenje o izgradnji Memorijalnog muzeja opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B Dobrinja-Butmir, Službene novine KS, 2 od 29.1.2002., str. 52-53.

vanje historijskih ličnosti i godina, što znači da se već u ovom periodu prema ratnom naslijeđu pristupa osmišljeno. Pristupilo se izradi Urbanističkog projekta (UP)[24].

Izrada i usvajanje UP-a suočit će se sa problemima u koordinaciji rada velikog broja institucija ali i njihovim različitim interesima. Jedna od ključnih ograničavajućih okolnosti za sami projekat jeste i činjenica da se Tunel spasa, budući memorijalni muzej, nalazi u zoni aerodroma, zbog čijih je interesa i sigurnosti doživio svoju prvu „konstruktivnu sanaciju", ali i izgledno buduće ograničavanje. Aerodrom je dao primjedbe na *Projektni program za izradu UP*[25] kojima je nametnuo projektu Memorijalnog muzeja prva ograničenja i svođenje kompleksa na prostor između XII transverzale i novo planirane pristupne saobraćajnice, potom, izmjene širine zaštitnih zona, jer prva zaštitna zona od 15 m i druga od 50 m od osovine tunela nisu prihvatljive za opstanak Aerodroma, njegovo širenje i usklađivanje sa međunarodnim standardima, itd.

U suštini, jedino ograničenje prihvatljivo za Aerodrom bilo je ono za direktno opterećenje tunelske cijevi, koje su svakako uzeli u obzir prilikom izrade svoga UP „Zona 1.0-10 Aerodrom"[26].

Projekat je izmijenjen tako da ne remeti širenje Aerodroma, ali će Aerodrom, što će se pokazati, i u nastavku zadržati čvrst i ograničavajući odnos prema Tunelu spasa.

24 Odluka o pristupanju izradi Urbanističkog projekta „Memorijalni muzej opsade Grada Sarajeva na lokalitetu tunela D-B Dobrinja Butmir", Službene novine KS, 1 od 21.01.2003. Nosioci pripreme plana UP-a su Zavod za planiranje KS i općine Ilidža i Novi Grad.

25 Zavod za izgradnju je marta 2003. najprije izradio Projektni program za izradu UP Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B. Baziran je na odrednicama koje su date u Odluci o stavljanju pod zaštitu dobra baštine, i dao je osnovne parametre i osnovna opredjeljenja za konkretnije zahvate u pojedinim dijelovima spomeničkog kompleksa, odnosno, dao je prostorno-planska opredjeljenja, valorizaciju prostora kao historijske cjeline, i prijedlog rekonstruktivnih zahvata.

26 Dopis: Međunarodni aerodrom Sarajevo, Direkcija civilne avijacije FBIH, za Zavod za planiranje, Predmet: Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva, br. 01-2719, od 24.06.2003.

Uz sva ograničenja, Memorijalni muzej opsade je ipak u toj svojoj prvobitnoj zamisli obuhvatio puno širi i kompleksniji prostor nego li to danas obuhvata Spomenički kompleks Tunel D-B. On se prema zamisli UP-a sastojao od dva tunelska koridora, odnosno tunel D-B kao i tunel D2-B2, cijelom njihovom dužinom sa 4 m i 5 m zaštitnog pojasa. U njihovim ulazno-izlaznim punktovima nalazili bi se memorijalni muzeji, odnosno tri namijenjene muzejske površine M1, M2, i M3 (Osmanković et al. 2008:68). Budući da se ulazno-izlazni punkt tunela D2-B2 nalazi u zoni Kvadranta C, s druge strane ulice Kurta Schorka odnosno planirane XII transverzale, i da je na tom punktu namijenjena muzejska površina M3, do nje je predviđena komunikacija iz zone M2 (Kuća Sloboda) pothodnom vezom ispod XII transverzale (ibid.).

UP je predviđao građevinske intervencije na ulazno-izlaznim punktovima, sa sadržajima koji su u kontekstu primarne namjene Muzeja opsade. Konkretnije, ulazno-izlazni punktovi tunela D-B, tj. postojeći stambeni objekti koji su u ratu imali funkciju ulaza i izlaza iz tunela se rekonstruišu i dorađuju radi uspostavljanja novog sadržaja – muzeja. A izlazno-ulazne građevine tunela D2-B2 osiguravaju prema uslovima Direkcije za civilno zrakoplovstvo (ibid.). UP-om je utvrđena namjena površina, režim uređivanja prostora, način opremanja zemljišta komunalnom i saobraćajnom infrastrukturom, uvjeti za izgradnju građevina i druge aktivnosti u prostoru. UP je donio i idejna rješenja za objekte M1, M2 i M3. Idejno rješenje objekata muzeja izradio je Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa KS, u martu mjesecu 2004. godine, i tretira onaj dio objekata koji su stavljeni pod pravnu zaštitu, na ulaznom-izlaznom punktu tunela, dakle kućama porodice Sloboda, Kolara i Bjelonja. Kuća Hrnjevića i Ramovića nisu

obuhvaćene ovim rješenjem[27].

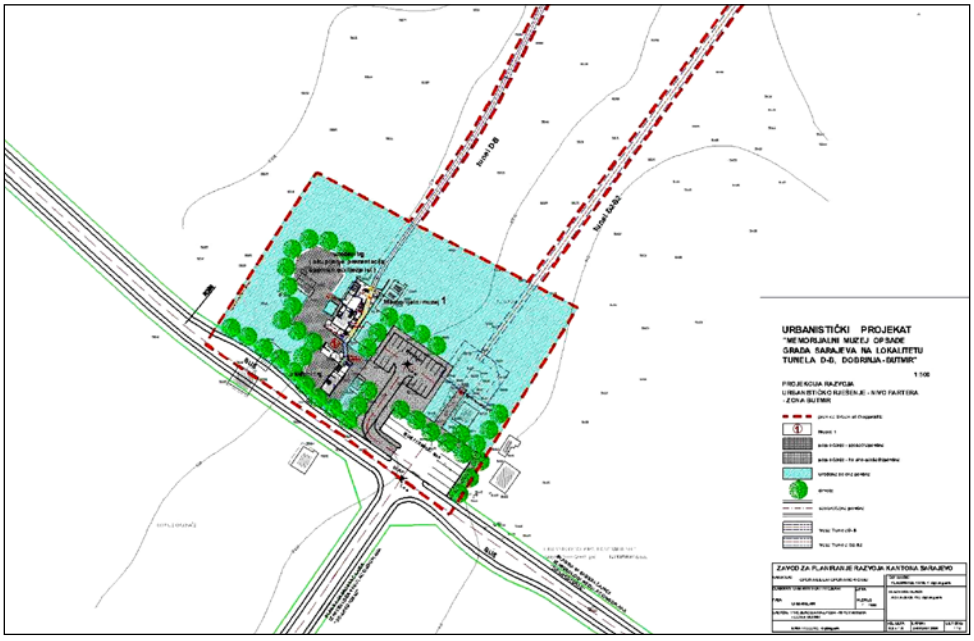
Također, u smislu materijalizacije prostora, u središnjici ideje se nalazio princip zatvorenosti i destrukcije čiji je zadatak da vjerno predstavi ono kroz šta je Grad prošao u periodu 1992-1995. godine. Idejno rješenje jasno akcentira imperativ da se sačuva izvornost objekata, posebno ulazno- izlazni punkt iz tunela, te da na drugim mogućim stranama na različite kreativne načine predstave razrušenost, oštećenost, nespretnu zaštitu, ogoljenost, polusrušene zidove, oštećene krovne konstrukcije i sl. Ono što je posebno interesantno, projekat nije tretirao tunelsku cijev, ali za istu naglašava namjeru da se s obzirom da je konstruktivno saniran poslije rata, izradi posebna projektna dokumentacija njegove rekonstrukcije i restauracije sa ciljem da mu se vrati prvobitni izgled (ibid.).

Budući da ovo idejno rješenje Memorijalnog muzeja opsade neće proći, nema ni potrebe zadržavati se na njemu. Prateći naprijed skiciranu teorijsku zamisao o sadržajima koji jedan memorijalni muzej treba ponuditi javnosti, može se konstatovati da iako je prostorno projekat dosta ambiciozan, obuhvatio je sve važne segmente da omogući ostvarenje zamisli: jednu autentičnu prostorno-ambijentalnu cjelinu, sa elementima izvornog ali i elementima modernog, sa zamišljenim prezentacijskim prostorom u kojem se može predstaviti šira priča o opsadi grada, koja kulminira pričom o izgradnji Tunela spasa. Zamišljena je utilizacija obje tunelske cijevi gdje je D2-B2 daje dodatne mogućnosti za galerijske prezentacije.

27 Objašnjenje zašto nisu obuhvaćene je zbog toga što su prostorno udaljene da bi bile prostorno objedinjene a gabaritima male da bi mogle biti funkcionalno iskorištene. Prema: Idejno rješenje objekata u sklopu Urbanističkog projekta „Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja-Butmir", Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa, 2004.

Ilustracija 3. Plan razvoja Memorijalnog muzeja opsade na dobrinjskoj strani

Ilustracija 4. Plan razvoja Memorijalnog muzeja opsade na butmirskoj strani

Jedan od većih problema ovog projekta bilo je pitanje zaštite i sigurnosti muzejskog objekta. Prema zamislima UP-a, svi njegovi segmenti podlijegali su nekom stepenu zaštite. Tunelske cijevi D-B i D2-B2 zajedno sa objektima muzeja bili su I zaštitna zona, a svi ostali segmenti II zaštitna zona (Osmanković et al. 2008:84).

Na pitanja funkcionisanja Memorijalnog muzeja opsade su se u izvjesnoj mjeri protezale i nadležnosti Direkcije civilnog vazduhoplovstva BiH, jer su ispod aerodromske piste dvije tunelske cijevi koje treba adekvatno kontrolisati. Predloženi propisi Direkcije za osiguravanje prostora su, razumljivo, bili rigorozni[28].

Ono što je usmjeravalo Aerodrom u tom anahronom odnosu prema ovom kulturnom spomeniku, osim Master plana širenja kompanije, jeste i preporuka Međunarodne organizacije za civilne letove ICAO, od 04.02.1997. godine, koju su dali kao uslov za obavljanje civilne avijacije, a to je da se ulaz u tunel/e osigura teškim betonskim vratima sa hidrauličnim pogonom za otvaranje/zatvaranje, te uvođenje kompleksne procedure kontrole ulaska/izlaska (Osmanković et al. 2008:97).[29] Ovaj navedeni sigurnosni momenat je značajan zbog opredjeljenja vlasti za konačnim rješenjem u pogledu ovog memorijalnog kompleksa koji će doći u kasnijem periodu.

28 *Spomenički kompleks Tunel D-B*, Direkcija za civilno vazduhoplovstvo BiH, br. 02-292-2-18-6/04 od 10.02.2004. Direkcija je predočila neke smjernice za izradu Plana mjera zaštite, kao minimalne operativne preduslove: adekvatna ulazna/izlazna vrata na oba tunela, sigurnosne brave, alarmne sisteme, video nadzor, 24-satna zaštita i uspostavljanje Službe zaštite objekta, ljudstvo za kontrolu ulaska/izlaska, kontra-diverzivna zaštita na ulazu, protupožarna zaštita, i sl. Također u dopisu je kratko skrenuta pažnja na postojeći problem da ulaz/izlaz u „novi tunel" također nije obezbjeđen i da predstavlja opasnost.

29 Preporuke za Projekt obezbjeđenja koje je ICAO dala Aerodromu bile su: 1) Ulaze osigurati teškim betonskim vratima, sa hidrauličnim pogonom za otvaranje i zatvaranje, 2) Sistem otvaranja procedura ulaza mora biti sa najmanje tri tačke (Gradska policija, Granična policija, i aerodromska kontrola letenja Federalne direkcije civilne avijacije BiH); 3) Pristup mogu imati samo osobe koje su unaprijed evidentirane od strane GP i imaju dozvolu za ulazak najavljenu najmanje 48 sati unaprijed, na sve tri adrese. Odluku donosi GP; 4) Vrši se kontradiverziona kontrola ljudi i predmeta koji ulaze; 5) Cijela dužina tunela mora biti nadgledana kamerama; 6) U tunelu se postavljaju senzori za detekciju ljudi i životinja; 7) Ugradnja senzora za otkrivanje prisustva kemikalija koje mogu razarati beton.

Drugi problem će predstavljati i činjenica da se Memorijalni kompleks proteže na prostoru dvije općine, koje ne samo da moraju prepoznati i prihvatiti značaj ovog projekta, već to moraju usvojiti simultano. Općina Ilidža prihvatila je Nacrt sa primjedbama dok Općina Novi Grad nije prihvatila zbog problematike legalizacije individualnih stambenih objekata u naselju Mahale a koja uključuje i objekte u obuhvatu Plana (Osmanković et al. 2008:87). Dalje aktivnosti na usvajanju ovog UP-a su zaustavljene dok se sporno pitanje ne riješi između Općine Novi Grad i Kantona.

Jedan od najvećih problema pri realizaciji projekta Memorijalni muzej opsade bili su neriješeni imovinsko pravni odnosi. Tunelska cijev naslanjala se na objekte koji su omogućivali optimalan zaklon i zaštitu, a jedan od tih je kuća porodice Sloboda na Dobrinji. Radilo se o nelegalnom stambenom objektu koji kao takav nije mogao biti predmetom eksproprijacije, tako da je pravna mogućnost Općine Novi Grad ustvari bila ili da legalizuje predmetni objekat pa izvrši eksproprijaciju, ili da ga, kao nelegalnog, potpuno ukloni, što naravno nije sukladno projektu (Osmanković et al. 2008:104).

Kanton Sarajevo će otkupiti objekat od porodice Sloboda tek decembra 2008. godine[30]. Sa druge strane, na Butmiru, bio je u toku sudski spor po tužbi Omera Bjelonje za nemogućnost korištenja zemlje, odnosno pripadajuće mu parcele, i to je spor koji se kroz dokumente pojavljuje u periodu 2001-2007. godine što ilustrira koliko dugo može trajati jedan postupak ako institucije nisu direktno zainteresirane za njegovo rješavanje (Osmanković et al. 2008:108). Kuća Bjelonja nije otkupljena do danas.

30 Odluka o kupoprodaji br. 01-05-32601/08 od 04.12.2008.

I konačno, problem planiranja budžeta. Zavod za izgradnju KS je uradio Elaborat „Troškovi uređenja građevinskog zemljišta za lokalitet Memorijalni muzej opsade Sarajeva tunela D-B" jula 2004. koji procjenjuje da bi građevinski radovi samo na pripremi prostora/zemljišta iznosili 8.8 miliona KM (Osmanković et al. 2008:87). Ta sredstva naravno nisu bila na raspolaganju institucijama zaduženim za provođenje ovih radova, što je svakako utjecalo na izvršenje planiranih delegiranih zadataka.

U tom trenutku, Općini Novi Grad ostao je zadatak rješavanja kuće Sloboda, a Muzeju Sarajeva preostajala je obaveza da izvrši procjene projektnih aktivnosti i neophodnih sredstava za pripremu budžeta Ministarstva finansija, kao i obaveza da pokrene zahtjev za građevinsku dozvolu, prema Ministarstvu prostornog uređenja. Međutim, od 2004. godine aktivnosti na daljoj proceduri usvajanja UP-a nisu imale nikakvih rezultata.

Važno je naglasiti da je *Analiza organizaciono-upravljačkih aspekata Projekta* (Osmanković et al. 2008:99-100) pokazala da su vlasti (Vlada i Skupština KS) inicijalno stvorile pravne pretpostavke za adekvatno zbrinjavanje Tunela spasa kao kulturnog spomenika. Vrlo rano, poslije rata, donesene su odluke o njegovoj sanaciji, odluke o zaštiti i zadacima ustanova u odnosu na isti. U prvoj fazi, uspješno je završena sanacija tunelske cijevi, izrađen je program za izradu UP-a i elaborat procjene troškova, za šta se uglavnom starao Zavod za izgradnju KS. Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa dao je elaborat prijedloga zaštite tunela kao dobra baštine te izradio idejna rješenja objekata muzeja za UP, ali za osam godina nije uradio projekat vanjskog uređenja i enterijera, niti je zaključio ugovore o pravima i obave-

zama sa vlasnicima nekretnina koje ulaze u obuhvat kompleksa a što mu je bila obaveza prema Odluci iz 2000. godine. Osim toga, i Muzej Sarajeva je pokazao inferioran odnos prema projektu iako mu je Spomenički kompleks dodijeljen na upravljanje.

Kroz dostupnu dokumentaciju nije primjetan nikakav angažman Muzeja, koordinacija rada niti iniciranje zadataka među brojnim zaduženim ustanovama, niti je izrađen projekt muzeološke postavke sa ekonomskim pokazateljima, niti ikakav plan oko provođenja aktivnosti u tom pravcu (Osmanković et al. 2008:100). Iako su projekti pauzirani na općinama, u proceduri rješavanja imovinsko-pravnih pitanja, nije bilo zapreke da kantonalne institucije razvijaju projekat u njima doznačenim pravcima. Odgovornost ovih ustanova kod Vlade KS i Skupštine nisu zabilježene.

Na kraju, može se ustvrditi da je ovakav pristup u razvoju Memorijalnog muzeja opsade u kojem je predviđena široka interdisciplinarna suradnja suštinski pozitivan, iako je uključenost nekih disciplina te stručnih ljudi izostala. Negativno je svakako to što akteri nisu iznijeli svoj dio zaduženja, što je bio minimum za očekivati. Također, od zamisli do realizacije trebalo je pogledati nekim ozbiljnim problemima u oči – bilo da je to aerodrom, ili finansijska konstrukcija. Od kraja rata protekla je sada već decenija.

Može se uočiti da u okviru prve postratne decenije lokalne vlasti nisu smogle snage da realizuju projekt Memorijalnog muzeja, što je na tragu procjena i teoretičarke Aleide Assmann (2015) da se zanimanje za javne spomenike javlja tek nakon 15 godina, a i potvrđuje našu tezu da je sanacija Tunela spasa došla primarno zbog potreba aerodroma. Nadležne strukture vlasti iako su stvorile okvire, ipak nisu do kraja zbrinule ovaj spomenik, što će ga ambijentalno nepovratno oskrnaviti.

Projekat će ponovo biti pokrenut 2007. godine na inicijativu Sarajevske regionalne razvojne agencije SERDA koja je okupila partnere i predložila izradu *Studije izvodljivosti realizacije projekta Tunel spasa D-B Sarajevo kao kulturno-historijska turistička destinacija*.

3.5. Nova zamisao u 2005.: projekat „Opsada i odbrana Sarajeva 1992-1995."

Nekako paralelno sa pripremom, razmatranjem, te konsekventnim neusvajanjem UP „Memorijalni muzej opsade" pred općinskim vijećima Ilidže i Novog Grada, na nivou Kantona se oblikovala ideja o širem memorijalnom zahvatu na prostoru Sarajeva, kojim bi se adekvatno institucionalno i pravno-normativno koncipirali konkretni pravci kulture sjećanja za obilježavanje dana otpora i odbrane Sarajeva. Opredjeljenje vlasti da se sačuva sjećanje na ovaj period je očigledno još postojalo te se sada kao nosilac ovih aktivnosti pojavljuje Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo. Navedene zamisli o širem memorijalnom zahvatu koncipirane su u projektu *„Opsada i odbrana Sarajeva 1992-1995. godine"*, pod motom *da se ne zaboravi i nikada ne ponovi*.

Projekat je okvirno obuhvatio deset *podprojekata*[31] koji su se trebali implementirati u Kantonu, a četvrti po redu bio je podpro-

31 Glavni projekat "Opsada i odbrana Sarajeva 1992 - 1995." sastoji se od deset podprojekata i to: 1) Podprojekat obilježavanja značajnih događaja, datuma i ličnosti iz perioda odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992 - 1995. godine; 2) Podprojekat izgradnje centralnog spomen-obilježja svim živim i mrtvim braniteljima opkoljenog Sarajeva; 3) Podprojekat izgradnje spomen-obilježja svoj djeci opkoljenog grada Sarajeva; 4) Podprojekat sanacije i stavljanja u funkciju D-B tunela; 5) Podprojekat "Igmanski put spasa"; 6) Podprojekat obilježavanja vatrenih tačaka opsade i odbrane Sarajeva; 7) Podprojekat obilježavanja mjesta većih stradanja u Sarajevu; 8) Podprojekat izgradnje memorijalnog centra "Žuč"; 9) Podprojekat "Pisana riječ u funkciji da se ne zaboravi 1992-1995."; 10) Podprojekat sanacije i obnove mosta na rijeci Željeznici. U: Odluka o usvajanju Projekta "Opsada i odbrana Sarajeva 1992-1995. godine", Službene novine KS, 9/06 od 23.03.2006.

jekat „Sanacije i stavljanja u funkciju Tunela D-B". Naslonjen na ovaj projekat na broju 5 nalazio se i podprojekat „Igmanski put spasa", koji je uz Tunel D-B činio žilu kucavicu za opsjednuti grad. Čini se važnim istaći da je oblikovanju ovog projekta pristupio, osim naučne i stručne javnosti, i veliki broj učesnika događaja. Na Okruglom stolu posvećenom javnoj raspravi o ideji zasnivanja projekta, ciljevima i aktivnostima na njegovom struktuiranju, organizovanom 23. novembra 2005. godine, donesena su 34 referata, sabrana u jednu knjigu kojom je projekat faktički zasnovan[32].

Uslijedila je *Odluka o usvajanju projekta „Opsada i odbrana Sarajeva 1992-1995. godine"*[33] na Skupštini 23. marta 2006. godine. Odlukom je za nosioca aktivnosti na podprojektu Tunel spasa naznačeno Ministarstvo za boračka pitanja KS, Grad Sarajevo te općine Ilidža i Novi Grad.

Iz novog pristupa u realizaciji projekta primjetna je nova percepcija moći sjećanja na kojoj kantonalne vlasti žele kapitalizirati. I pozicija Tunela spasa je recentrirana, pa tako stoji u redu između obilježavanja značajnih datuma, događaja i ličnosti, izgradnje centralnog spomen obilježja braniocima, spomen obilježja ubijenoj djeci Sarajeva, obilježavanja vatrenih tačaka i mjesta stradanja, izgradnje Memorijalnog centra Žuč i Muzeja stradanja Kon-Tiki, itd.

Sada je već i zvanično proklamovan imperativ *da se ne zaboravi*, kojim vlast, želeći se reflektirati na nasilnu prošlost, demonstrira spremnost da uči iz prošlosti i prigrli novu budućnost, bez nasi-

32 Vidjeti više u: Predgovor, u: Hajriz Bećirović (ur.), *Opsada i odbrana Sarajeva 1992–1995: Referati sa Okruglog stola održanog 23. novembra 2005. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

33 Odluka o usvajanju projekta „Opsada i odbrana Sarajeva 1992-1995". godine, Službene novine Kantona Sarajevo", 9/06.

lja. Također, reći ćemo i to da se odnos prema prošlosti kod dominantno naseljenog bošnjačkog stanovništva ovdje uspostavlja u kontekstu širih procesa učvršćivanja identiteta zajednice, čiji je markantan događaj svakako bio i uzimanje nominacije Bošnjak za samoidentifikaciju. Tako da je u kontekstu kompletnog projekta „Opsada i odbrana Sarajeva" primarni interes bio onaj identitarni koji se kreira posredstvom *znakova za sjećanje,* kako ga definiraju i Kuljić (2006) i Assmann (2015).

3.6. Studija izvodljivosti realizacije projekta Tunel spasa D-B (2008.)

U pokušaju da se animira zaustavljeni projekat Memorijalnog muzeja opsade, SERDA daje izraditi *Studiju izvodljivosti realizacije projekta Tunel spasa D-B Sarajevo kao kulturno-historijska turistička destinacija*, u smislu projekta refleksije na prethodne pogreške i putokaz u kojem smjeru i kako ići dalje. Detektovane su manjkavosti u organizaciiji, da je trebalo jasno imenovati nosioca projekta i dati koncizan vremenski okvir za svaki od zadataka, te, naravno, osigurati finansijska sredstva unaprijed. Potom je naznačeno da nije postojao kontinuitet ulaganja u Projekat, niti je kanalisan, standardiziran protok finansija preko jedne ili nekoliko odgovornih ustanova, ulagano je stihijski, protok vremena donio je i promjenu odgovornih osoba koje su u ime pojedinih institucija radile na aktivnostima. Nikada nije formiran poseban fond niti su doznačena sredstva za izgradnju Memorijalnog muzeja kako je obavezivalo Rješenje Vlade KS, i sl. (Osmanković et al. 2008:131). Predloženo je da se u daljoj realizaciji imenuje

nosilac i da to bude Muzej Sarajeva, te da se u prvoj fazi riješi sva projektna dokumentacija, koja je još uvijek nedostajala, a u drugoj izgradnja i finansiranje. Studija je ponudila i prijedlog sadržaja edukativnih aktivnosti. Naslonjena na brojne međunarodne ugovore, rezolucije, povelje i preporuke, prepoznata je važnost da se najprije utvrde stvarne vrijednosti zaštićenog dobra te da se napravi njegova opsežna valorizacija. Treba imati na umu da se do tog momenta o vrijednostima Tunela spasa samo govorilo kroz *Prijedlog za proglašenje spomenika dobrom* (Osmanković et al. 2008:110). Valorizacija bi podrazumijevala utvrđivanje historijskog i funkcionalnog značaja Tunela spasa, dokumentarnog te simboličkog značaja, a treba uključiti: detaljan opis dobra; dokumentiranje dobra; istraživanje arhivske građe; istraživanje literature i novinskih članaka; dokumentiranje znanja zajednice (učesnici, stanovnici, korisnici). U konceptualnom smislu, preporučuje se da opsada Sarajeva bude okosnica edukativnih sadržaja, a da se muzejska postavka fokusira na izgradnju, održavanje i upotrebu Tunela, sa dokumentima i fotografijama u prvom dijelu a u drugom da se fokusira na opsadu Sarajeva sa maketom opsade, dokumentima, video materijalom, te posebnim galerijskim prostorom za izlaganje arhivske građe. U zamislima su bili i mjesto za odmor, poput restorana ili muzejskog cafea, gdje se mogu prezentirati ishrana tokom opsade, bilo da se radi o spremljenoj hrani bilo kroz eksponate (Osmanković et al. 2008:110-111). U okviru drugih sadržaja, planirana je i prodavnica suvenira i učila, a na strani naučnih aktivnosti svakako je zamišljena biblioteka ili dokumentacioni centar sa dostupnim fondom knjiga, časopisa, dokumenata, neknjižnih materijala sa temom opsade Sarajeva, te razvoj aktivnosti kao što su manifestacije Evropski dani bašti-

ne, gostujuće izložbe, dječji natječaji za najbolji likovni ili literarni rad, proslava Dana muzeja (tunela), filmske projekcije, pozorišne predstave, pokretna postavka, tematski skupovi promocija knjiga, okrugli stolovi i dr. (Osmanković et al. 2008:110-112). Nadalje, predložen je i detaljan razvoj marketinške strategije. Budući da Tunel spasa kao turistički proizvod u tom vremenu (2008.) nije ni postojao, već je lamentirao kao polu-proizvod u inicijativi porodice Kolar, pružene su smjernice za kompletan marketinški razvoj Tunela kao *brenda*.

Ideja jeste da se najprije razvija turistički *brend* Sarajeva kao krovni *brend*, a da se kroz identitet i imidž krovnog *brenda* razvija turistički proizvod Tunel spasa. Odgovornost za razvijanje *brenda* imala bi Turistička zajednica KS i Muzej Sarajeva (Osmanković et al. 2008:113-130). U periodu do 2008. godine ulaganja u Projekat su, prema onome što se moglo vidjeti kroz dostupnu dokumentaciju bila oko 3,7 miliona KM. Time opet nije obuhvaćen čitav niz aktivnosti. Od imovinsko-pravnih pitanja riješen je samo objekat porodice Kolar, a do kraja 2008. će biti otkupljena i kuća porodice Sloboda. Uglavnom, u finansijskom aspektu, procjena je da u periodu realizacije projekta od 5 godina očekivana ulaganja budu 20 miliona KM. Procijenjeni prihod u 2023. godini je 4 miliona KM od posjeta (Osmanković et al. 2008:130-140).

Studija je ponudila okvirnu preporuku u kojem pravcu treba nastaviti dalje, nakon višegodišnje stagnacije. U središtu plana bio je imperativ da se imenuje meritorna organizacija koja koordinira ukupnim projektom, i to je prema preporukama bio Muzej Sarajeva, koji bi na kraju upravljao Memorijalnim muzejom. Uz to, naravno, traži se formiranje Fonda na koji se obavezala Vlada KS

još 2002. godine. Ono što predloženi koraci impliciraju jeste simultano razvijanje više projekata, gdje na jednoj strani stoje administrativno-konstruktivni projekti a s druge strane poslovno menadžerski.

Važno je naglasiti da Studija neće biti put kojim će se razvijati Tunel spasa kao memorijal ali će poput projekta Memorijalnog muzeja, potvrđujući sam projekat, akcentirati razvoj lokacije u pravcu očuvanja autentičnosti i razvoja narativa sjećanja na opsadu Sarajeva, sa jakim naglaskom na dokumentarnu i historijsku funkciju. Studija projicira jedan klasični historijski muzej, *in situ*, sa fokusom na njegovu turističku utilizaciju i marketinško unaprijeđenje, te uključivanje u društvene tokove. U Studiji nema obrisa memorijalnih muzeja, ali ovo i nije dokument koji bi ulazio u takve detalje. Oni bi se, radije, pojavili u koncepcijama muzejskih stručnjaka kasnije. Dok se takvi projekti i koncepti ne razviju, marketinške, turističke i sadržajne projekcije koje donosi Studija ostat će središnja ideja razvoja.

3.7. Aktivnosti općina (2011.)

Nakon zatišja koje je nastupilo zaustavljanjem UP-a, bilježimo nove aktivnosti u obje općine. U junu 2011. godine Općina Ilidža radila je Regulacioni plan „Donji Kotorac" (RP) u zoni kojeg se nalaze granice UP-a Memorijalnog muzeja pod kojima su brojni objekti individualnog stanovanja. Problem koji je imala Općina je praktično taj što su građani tražili da se pozitivno riješi status njihovih stambenih objekata, odnosno da zadrže svoje kuće i da ne moraju seliti drugdje. Osim toga, trebalo je neka rje-

šenja iz UP-a usaglasiti sa konceptom regulacionog plana, konkretno, da se saobraćajna infrastruktura i urbana kompozicija presloži unutar granica UP-a, kako bi se prilagodio i uklopio sa RP-om. Nakon niza sastanaka Zavod za planiranje i Općina Ilidža su već u julu imali usaglašeno rješenje koje je u oktobru prezentirano na Javnoj tribini. Iz obuhvata UP-a se isključuju sve parcele istočno od kuće Bjelonja, i uključuju u obuhvat RP-a[34]. Međutim, ni ovaj prijedlog nije prošao.

U toku 2011. godine kroz dostupnu dokumentaciju bilježimo aktivnosti Općine Novi Grad na realizaciji projekta Tunel D-B. U ovom periodu radna ideja još uvijek je Memorijalni muzej opsade, i na sastanku 18.05.2011. godine ova Općina se opredijelila da pristupi rješavanju projekta u dvije faze, gdje će u prvoj fokus biti na kući porodice Sloboda (objekt muzeja), podhodnoj vezi ispod XII transverzale i parkingu uz ulicu Hakije Turajlića, a u drugoj fazi bi se rješavali ostali objekti. Interesantno je da se kroz zaključke sugerira put dolaska do idejnog rješenja, prema kojem bi Zavod za zaštitu formirao stručnu komisiju koja bi ocijenila autorsko idejno rješenje, koje ako ne bude prihvaćeno, dalje sugerira raspisivanje konkursne procedure. Aktivnosti koje su predstojile obuhvataju legalizaciju, eksproprijaciju, javnu raspravu na Nacrt UP-a, te njegovo stavljanje na općinsko usvajanje, a sve do oktobra 2011. godine[35].

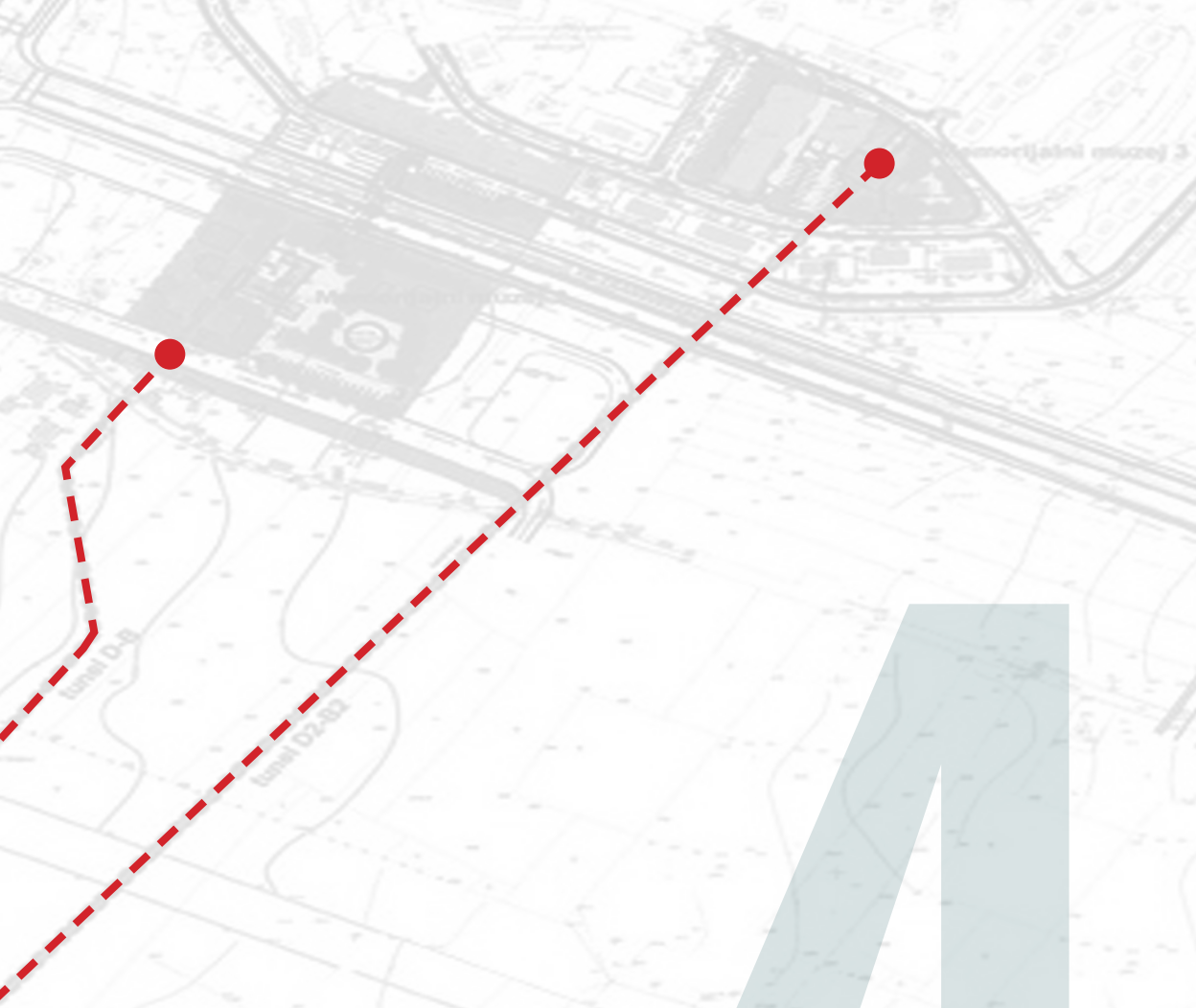
Pokušaji općina da usvoje Urbanistički projekat nije odmicao dalje od javne rasprave, na kojoj je trpio velike kritike. U međuvremenu, upravu nad SK Tunel D-B će preuzeti Fond memorijala, kada će se neke odluke konačno prelomiti.

34 Obrazloženje Urbanističkog projekta „Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunel D-B, Dobrinja-Butmir", Zavod za planiranje KS, br. 02-23-2690/11 od 31.05.2012. godine.

35 Zaključci, u: Dostava zaključaka, Općina Novi Grad Sarajevo, 02-05-9354/11 od 07.06.2011. godine

Petnaest godina nakon završetka rata, a deset kako je Tunel spasa zaštićen i zamišljen kao memorijalni muzej, kantonalne i općinske vlasti nisu napravile značajan pomak na izgradnji Memorijalnog muzeja opsade. U konačnici, između organizacijskih promašaja i pogreški koje su manifestirale institucije zadužene za pojedine projekte, niti jedan nije bio toliko ubitačan za preživljavanje projekta Memorijalnog muzeja opsade kao indolencija i nezainteresiranost organa vlasti, i sitni interesi koji su stavljeni ispred ovog projekta. U međuvremenu, vidjet ćemo u poglavljima koja dolaze, ambijentalna cjelina je značajno narušena i lišena izvornih elemenata, dok je o preostalom autentičnom dijelu kompleksa brinula porodica Kolar. I to će, paradoksalno, biti jedino i što je ostalo najpribližnije autentičnom stanju. Lokalne vlasti nisu dovoljno podržale rješavanje ovog projekta, kantonalne u obezbjeđivanju finansijskih sredstava a općinske u osiguravanju zaštićenog dobra od građevinskog narušavanja i skrnavljenja. Jednostavno, politika nije bila opredijeljena, jer u ovom momentu nije vidjela koristi od istog, niti je shvaćala ulogu kulture sjećanja, koja se polagano počinje manifestirati u društvenim praksama, a u kojoj bi eventualno mogli tražiti sopstveni interes.

4

STAVLJANJE TUNELA SPASA POD JAVNU UPRAVU (2012.)

4

Studija izvodljivosti ukazala je na sve slabe strane organizacije na implementaciji projekta „Memorijalni muzej opsade“, te je ponudila konkretne korake izlaska iz zastoja i projicirala za ovaj memorijal konkretan razvojni put do 2023. godine. Na kraju tog puta, do rečene godine, procijenjen je prihod od 4 miliona KM, te bogati kulturni i turistički sadržaji i aktivnosti. Studija je predložila konkretne zadatke za sve uključene ustanove, kako bi se došlo do zacrtanog cilja. Međutim, kako je u međuvremenu, 2006. godine usvojen projekat „Opsade i odbrane Sarajeva“, glavne zadatke oko podprojekta „Tunel spasa“ preuzet će Ministarstvo za boračka pitanja, koje je dalje centraliziralo realizaciju projekta kroz Fond memorijala i ovoj ustanovi dodijelilo upravu nad kompleksom. Time je ispunjen i zahtjev Studije da se svi poslovi a posebno finansijski tokovi, vode preko jedne ustanove, koja će koordinirati rad svih ostalih.

S obzirom na probleme u realizaciji projekta koje je prepoznala Studija izvodljivosti, kao i probleme s kojima su se borile sve uključene ustanove godinama, Fond je trebao definirati svoje zamisli o realizaciji projekta a shodno očekivanjima i spremnosti koju je manifestiralo resorno ministarstvo odnosno vlast.

4.1. Elaborat o preuzimanju Tunela spasa

Fond memorijala je na podlozi akcionog plana Studije u aprilu 2012. godine izradio *Elaborat o preuzimanju Tunela spasa D-B kao kulturno-historijske i turističke destinacije*. Osim što je vidljivo da se bazira i poziva na Studiju, Elaborat ne tretira u potpunosti prostor onoga što je trebao biti Memorijalni muzej opsade, onako kako je zaokružen Urbanističkim projektom. Napokon, na Općini Ilidža, UP je prilagođen Regulacionom planu, tako da se više nije mogla realizirati originalna zamisao. Elaborat tako tretira samo one dijelove koji su riješeni u smislu imovinsko- pravnih odnosa (kuća Kolara, tunelska cijev, i kuća Sloboda). Ono što je *Elaborat o preuzimanju Tunela spasa D-B* ponudio jeste plan realizacije projekta (u tri faze), konkretizirane zadatke ove ustanove spram tog plana te presjek troškova za svaku od faza[36].

U prve dvije faze čija je implementacija planirana u toku 2012. godine, dakle počela bi od dana preuzimanja objekta, fokus je stavljen na ulazno-izlazne objekte (kuća Kolara, kuća Sloboda) i tunelsku cijev (preostalih 24 m). Kod kuće Kolara intervencije su planirane u tri pravca: na objektu (popravke elektro-instalacija, rješavanje mokrog čvora, grijanje, stolarske i molerske radove te sigurnosne mehanizme); na muzejskoj postavci (porodica Kolar razvila je muzejsku postavku za posjetioce koja je u najvećem dijelu otkupljena, te koju je trebalo redizajnirati i obogatiti); i na osoblju (opremiti lokaciju radnom snagom). Planiran je kontinuiran rad muzeja, od trenutka preuzimanja i tokom svih Elaboratom predviđenih intervencija na objektima (Elaborat o preuzimanju

36 Vidjeti više u: *Elaborat o preuzimanju Tunela spasa D-B kao kulturno-historijske i turističke destinacije*, Sarajevo, 2012., Arhiv JU Fond Memorijala KS

Tunela spasa D-B, 2008:13). S druge strane, kuća Sloboda pretrpjela je velika oštećenja u februaru 2012. godine kada je u Sarajevu pao vanredno veliki snijeg (urušila se krovna konstrukcija, zabatni zid i dio plafona), tako da je druga faza zahtijevala izradu projekta sanacije i projekta enterijera, sanaciju nusprostorija i prostorija namijenjenih za kancelarije, kao i uvođenje grijanja u objekat, sanaciju električne mreže, vodovodne i kanalizacione mreže u objektu, povezivanje mrežnim komunikacijama, pripremu muzejske postavke i sl. (Elaborat o preuzimanju Tunela spasa D-B, 2008:15). U ovom prvom zamahu planirana je i sanacija preostalog dijela tunelske cijevi (od kojeg će se kasnije odustati). Ostale parcele i objekte obuhvaćene *Odlukom o stavljanju dobra baštine pod zaštitu* Elaborat nije tretirao, jer nisu stvoreni preduslovi za njihovo razvijanje.

U trećoj fazi, koja bi nastupila od 2013. godine, planirana je izrada projektne dokumentacije za konačan izgled objekata sa tunelom i muzejskim postavkama, vanjskom uređenju i uređenju enterijera, te izgradnja objekata prema konačnom rješenju – izvedbenom projektu i njihovo privođenje namjeni (Elaborat o preuzimanju Tunela spasa D-B, 2008:16).

Ono što je suštinski mijenjalo stvar za sudbinu Tunela spasa u odnosu na ranija nastojanja jeste upravo to što inicijativom sada rukovodi Fond, institucija kojoj je namijenjena i uprava Tunelom spasa, te što će koordinacija i saradnja sa drugim ustanovama, kao što su Zavod za izgradnju, Zavod za planiranje i Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, općine i dr., sada biti centralizirana. Valja naglasiti da je inicijalno tako bilo i zamišljeno (u Rješenju o izgradnji iz 2002. godine) da se osnuje pose-

ban fond za realizaciju projekta Memorijalnog muzeja opsade, ali da taj korak nikada nije realizovan, što je posljedično uzrokovalo i nedostatak koordinacije i toka novčanih sredstava usmjerenih prema ovom projektu prilikom prvog pokušaja zbrinjavanja Tunela spasa. U drugom pokušaju, nazovimo ga tako, Vlada KS je tu ulogu dodijelila Fondu memorijala, i konačno, *Zaključkom* od 20.04.2012. godine usvojila navedeni Elaborat.

4.2. Smanjenje obuhvata zaštićenog dobra (2012.-2015.)

Kako je navedeno, u 2012. godini priprema se izmjena i dopuna Odluke o proglašenju dobra baštine iz 2000. godine. Istovremeno, Fond preuzevši upravu nad SK Tunel D-B, nastoji otvoriti problem zastoja usvajanja Nacrta UP-a u općinama. Ova dva naizgled tako formalna procesa uvjetovali su postajanje Tunela spasa memorijalom kakav on jeste danas.

Inicijativa za izmjenu i dopunu Odluke o proglašenju dobra baštine iz 2000. godine došla je za zahtjev Zavoda za zaštitu, zbog potrebe unošenja dobra u zemljišne knjige ali i zbog toga što su sada Ministarstvo za boračka pitanja i Fond memorijala imenovani nosiocima realizacije projekta „Opsada i odbrana Sarajeva" odnosno podprojekta „Tunel spasa", te je potrebno Odluku iz 2000. uskladiti. Usaglašavanje Odluke trajalo je dvije-tri godine, i konačno je usvojena 07.05.2015. godine.

Proces usaglašavanja odluke potrajao je par godina, a prateći dokumentaciju (dopise, mišljenja, zapisnike sa sastanaka, informacije i izvatke) i aktivnosti iz mjeseca u mjesec, vidimo da je učestvovao veliki broj institucija koje su svojim mišljenjima i sugestijama oblikovale poziciju Tunela kao memorijala, počev od Fonda memorijala i Ministarstva za boračka pitanja, preko Ministarstva za kulturu, Ministarstva za prostorno uređenje, Ministarstva pravde, Ministarstva finansija, Ureda za zakonodavstvo Vlade KS, Zavoda za izgradnju, Zavoda za planiranje, Zavoda za zaštitu, Pravobranilaštva, sve do općina Ilidža i Novi Grad, Međunarodnog aerodroma Sarajevo, Granične policije, Ministarstva saobraćaja i komunikacija BiH i FBIH.

Iz dokumentacije ćemo izdvojiti nekoliko bitnih momenata za Tunel spasa, koji odstupaju od prvobitne Odluke. Prvo, određeno je da će službeni naziv biti Spomenički kompleks Tunel D-B. Drugo, u pogledu konstruktivne sanacije ostatka tunelske cijevi, na prijedlog Zavoda za izgradnju, usvojeno je opredjeljenje da preostala 24 m tunelske cijevi neće biti sanirana nego da će se *zadržati njegovo izvorno stanje,* što je do danas ostao jedini autentični dio tunelske cijevi. I treće, planirani obuhvat Spomeničkog kompleksa Tunel D-B je manji u odnosu na zaštićeno područje.

U dopisu koje je dostavio Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa skrenut će se pozornost da je Općina Ilidža u planskom dokumentu UP iz 2013. godine[37] planirala *manji obuhvat* nego što je to predviđeno Odlukom o zaštiti iz 2000. godine, te da bi *obuhvat planskog dokumenta kojim se reguliše planski prostor u pravilu trebao biti veći ili makar podudaran sa*

37 Odluka o pristupanju izradi UP „Spomenički kompleks Tunel D-B" (Sl. Novine KS, 48/13)

zaštićenim obuhvatom a nikako manji.[38] Na istu primjedbu nailazimo u Mišljenju koje je dostavio Zavod za planiranje, s tim što bi za rješenje ovog dispariteta *bilo prihvatljivo kada obuhvat predviđen za zaštitu ne bi ni jednim dijelom površine izlazio izvan granica obuhvata za izradu urbanističkog projekta*[39], što u suštini znači ili da se mijenja tek usvojeni UP iz 2013. ili da se smanji zaštićeni obuhvat kroz ovu odluku. Rasplet u finalu Odluke je takav da je zaštićeni obuhvat smanjen, a iz Zapisnika[40] sa sastanka na kojem je bilo uključeno 13 različitih ustanova, iz velike rasprave o smanjenju obuhvata, vidljivo je da se konačno pitanje definiranja obuhvata Spomeničkog kompleksa utvrđuje između Zavoda za zaštitu, Zavoda za planiranje te nadležnih službi općina Ilidža i Novi Grad, *kako bi tačno bio ugrađen u Prijedlog Odluke*.

Vraćajući se na problem obuhvata Spomeničkog kompleksa, prema onome što se može rekonstruirati kroz dostupnu dokumentaciju, nalazimo da je pitanje otvoreno par godina ranije, kada je na Ilidži nastupila kolizija između Regulacionog plana „Donji Kotorac" i Nacrta UP-a „Memorijalni muzej opsade".

Kratko rekapitulirajući dešavanja, reći ćemo da je Urbanistički projekat zaustavljen 2004. godine nakon Javne rasprave zbog negodovanja prisutnih građana jer je predviđeno rušenje njihovih kuća, tj. nelegalno izgrađenih objekata, na prostoru obje općine. Prilika za ponovno otvaranje diskusije o ovome došla je 7-8 godina poslije kada je Općina Ilidža usvajala Regulacioni

38 Izjašnjenje br. AČ.JE-802-1/14 od 07.07.2014. godine, JU Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

39 Dopis br. 09-02-23-3369/14 od 19.06.2014. godine, Zavod za planiranje razvoja KS, Arhiv JU Fond Memorijala KS

40 Zapisnik sa Radno-konsultativnog sastanka od 11.09.2014. godine na temu „Priprema Prijedloga Odluke o proglašenju 'Spomeničkog kompleksa Tunel D-B' dobrom baštine", u prilogu Odluke o stavljanju dobra baštine „Spomenički kompleks Tunel D-B" pod zaštitu, od 02.04.2015. g., Ministarstvo kulture i sporta br. 12-02-05- 5813/15

plan. Međutim, devastirani ilegalni objekti/kuće, čije je uklanjanje stručna komisija, za potrebne kompleksa „Memorijalnog muzeja opsade", predvidjela u Nacrtu UP-a, su sada (2011.) bili obnovljeni i prošireni, i vlasnici su ponovo negodovali na svaku mogućnost njihovog rušenja. Obnovu i širenje objekata ipak su dozvolile upravo općine. Za općine ipak, ovo nije bila jednostavna računica jer je u pitanju kategorija boračkog stanovništva. Osim ovog aspekta problema, tu je još uvijek postojao problem Aerodroma, čije širenje je sa dobrinjske strane planirano na prostoru zaštićenog obuhvata, kao i problem procijenjenih troškova za realizaciju zamišljenog projekta „Memorijalni muzej opsade" a koji su bili blizu 170 miliona KM.[41]

Dakle, kada je u julu 2011. ponuđeno rješenje da se sve kuće istočno od kuće Bjelonja izuzmu iz UP-a i dodaju u Regulacioni plan, ni takav ustupak nije prošao na javnoj raspravi. Na Butmiru su sporni bili ruševni objekti kod tunela D2-B2. Naime, trebalo je da stručna komisija idejno definira prostor (ulazno-izlazni punkt B2) kako bi se moglo ići naprijed, dok je sa dobrinjske strane isto trebalo učiniti za kuće koje su bespravno građene a nalaze se u zoni Aerodroma. To je problem koji će se predstaviti na sastanku oktobra 2012. godine, kada je upravu nad SK Tunel D-B preuzeo Fond, što će biti prvi veliki zadatak ove ustanove pošto uspostavi kontrolu i rad na istom[42].

Također, na ovom sastanku predstavnici Ministarstva za boračka pitanja iznijeli su dvije važne informacije vezane za kompleks. Prva, da realizacija ovog projekta onako kako ga predlaže Studija

41 Zapisnik sa Radno-konsultativnog sastanka od 11.09.2014. godine

42 Zapisnik sa sastanka 23.10.2012. na temu „Realizacija projekta Tunel spasa D-B Sarajevo kao kulturno historijske i turističke destinacije", br. 13-40-65/12 od 29.10.2012. godine, JU Fond Memorijala KS.

obuhvata veliko područje i puno individualnih objekata koji iziskuju rješavanje imovinsko- pravnih odnosa, sa milionskim iznosima, što je za KS i ovo ministarstvo vrlo nerealno. Vizija koju Ministarstvo ima za Tunel je da se sam gradi od svojih prihoda. Druga informacija jeste da je u Budžetu KS obezbijeđen novac za otkup kuće Bjelonja[43].

Činjenica da do završetka istraživanja (2024. godine) objekat Bjelonja nije otkupljen, indikator je jednog tegobnog i tromog gibanja ka naprijed, opterećenog visokim i ozbiljnim zahtjevima struke, visokih troškova i niske društvene spremnosti na bilo kakav kompromis. Razlažući dalje niz vremensku liniju dijelove diskusije koja je vođena a u vezi sa rješivošću problema, nailazimo na diskusiju sa sastanka marta 2013. u Općini Novi Grad, na kojem su učestvovali predstavnici svih institucija uključenih i zainteresiranih u realizaciju projekta, gdje su se čuli i osnovni razlozi za smanjenje obuhvata. Predstavnici Općine Ilidža tada su konstatovali da se problem prevelikog obuhvata javio i prije 10 godina kada su prvi put pokušavali realizaciju, te da su postigli saglasnost da D2-B2 isključe iz obuhvata. Također, na toj diskusiji moguće je bilo čuti i glas predstavnika Aerodroma, koji se pozivaju na Međunarodnu civilnu avijaciju a koja je „zabranila tunel ispod piste" i da se „dovodi u pitanje zatvaranje aerodroma".[44] Ovaj primjer se navodi radi ilustriranja same diskusije, mada, radi jasnoće valja naglasiti da pozicija Aerodroma u vezi sa ispunjavanjem međunarodnih standarda za sigurno operiranje, nikada nije ugrožena. Tema razgovora sve vrijeme su livade i kuće sa strane, dok tunelska cijev nikada nije tretirana UP-om.

43 Zapisnik sa sastanka 23.10.2012.

44 Zapisnik sa sastanka 26.03.2013. godine, u: Prijedlog novog obuhvata UP, Općina Novi Grad, br. 02-23-6402/13 od 10.04.2013. godine

Vrhunac rasprave oko obuhvata SK Tunel D-B desit će se na javnoj raspravi koju je upriličila Općina Novi Grad na Dobrinji 19.12.2012. godine. Tema rasprave bila je „Nacrt UP-a 'Memorijalni muzej opsade'", jer je projekat još uvijek formalno nosio taj naziv, a na raspravi su osim građana bili prisutni i predstavnici institucija uključenih u realizaciju. Kroz ovu se raspravu možda i najbolje vide dvije mogućnosti za Tunel spasa koju su donijela nova vremena.

Sa jedne strane, glas struke problematizirao je to što su se individualni stambeni objekti bez građevinskih dozvola u periodu poslije rata do danas (2012.) obnovili i povećali svoje gabarite, naglašavala se važnost zadržavanja zamišljenog projekta jer su njime predviđene i osigurane saobraćajne komunikacije i parking prostori te zamašan vanjski prostor na kojem su planirani eksponati većih gabarita (naoružanje i sl.). U nizu argumentacije rečeno je i to da je projekat obuhvatio sve ono što je bilo označeno zaštićenom zonom, da je obuhvat formiran na bazi Odluke o zaštiti, te da su tokom obilaska terena prije utvrđivanja svi objekti iz ovog obuhvata bili potpuno devastirani, što znači da im se ilegalnim dozvolila rekonstrukcija, sanacija i vertikalno i horizontalno povećanje gabarita.[45] Druga važna poenta koja je naglašena, jeste da će u slučaju smanjenja obuhvata, kad tad doći do potrebe povećanja obuhvata, zbog očekivanog rasta i razvoja muzeja. Također, zadržavanjem nelegalno izgrađenih objekata pravi se jedan zakonski presedan, što je nedopustivo. Među argumentima koje je iznosila struka našao se i onaj koji je opravdavao uklanjanje svih ilegalnih kuća, jer „ne može se jednom takvom muzeju pri-

45 Zapisnik sa javne rasprave na temu „Nacrt Urbanističkog projekta 'Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja-Butmir'", od 19.12.2012. godine, Opština Novi Grad Sarajevo, br. 06-23- 21251/2012:7.

stupati između kuća", „kompleks mora biti očišćen i sređen, da bi se napravio kako treba"[46], te „ne može na tako povijesno značajnim objektima ulazne i izlazne partije, bilo sa dobrinjske bilo sa butmirske strane, ostati tako de će se u muzej ulaziti kao slalom kraj nekih kuća, to je neozbiljno. Za takve projekte se mora objektu dati vizura, pomaknuti (suvišne, prim.a.) objekte, ne treba da degradiramo povijesnu činjenicu"[47]. Nasuprot ovim nastojanjima, stajala je drugačija argumentacija koju su nosile institucije vlasti, odnosno Ministarstvo i općine. Pozicija Ministarstva i Fonda na ovom sastanku bila je fokusirana na sljedeći korak, odnosno kako pokrenuti projekat i ubrzati proces njegove realizacije. Fond je otvorio pitanje svrsishodnosti tunela D2-B2, koji se svojim podzemnim tokom nalazi u zoni Aerodroma a ne u zaštićenoj zoni, te je ostavljeno Zavodu za planiranje i Zavodu za zaštitu da se izjasne o tome da li se eventualno može smanjiti obuhvat u tom dijelu, jer je u toku i procedura izmjene i dopune Odluke o zaštiti.[48] Kako je ranije istakla projektantica, 2003. godine kada se radila geodetska podloga na ulazu u tunel D2-B2, tu je bila čista neizgrađena površina, a danas (2012.) su tu dva stambena objekta u visini lamela, a na preostaloj površini gradnja nije dozvoljena, tu je utvrđeno isključivo dječje igralište.[49]

46 Zapisnik sa javne rasprave na temu „Nacrt Urbanističkog projekta 'Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja-Butmir'", od 19.12.2012. godine, Opština Novi Grad Sarajevo, br. 06-23- 21251/2012:7.

47 Zapisnik sa javne rasprave na temu „Nacrt Urbanističkog projekta 'Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja-Butmir'", od 19.12.2012. godine, Opština Novi Grad Sarajevo, br. 06-23- 21251/2012:9.

48 Zapisnik sa javne rasprave na temu „Nacrt Urbanističkog projekta 'Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja-Butmir'", od 19.12.2012. godine, Opština Novi Grad Sarajevo, br. 06-23- 21251/2012:4.

49 Zapisnik sa javne rasprave na temu „Nacrt Urbanističkog projekta 'Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja-Butmir'", od 19.12.2012. godine, Opština Novi Grad Sarajevo, br. 06-23- 21251/2012:3.

Shodno iznijetim tvrdnjama, jasno je da je na lokaciji M3, odnosno na ulazno-izlaznom punktu D2, nastalo jedno novo faktičko stanje na terenu, izvan onoga planiranog projektom, te da u tom dijelu očito neće biti implementacije projektne ideje.

Na strani smanjenja obuhvata bili su i predstavnici Općine Novi Grad, naglašavajući da je UP ponuđen 2003. godine besperspektivan, da je na javnoj raspravi o Nacrtu UP-a veliki broj građana izrazio negodovanje, da nije provediv jer podrazumijeva rušenje velikog broja „objekata ljudi koji su branili Dobrinju i sad ti ljudi zbog tog muzeja trebaju da ruše svoje kuće" te da „ne treba ustrajavati na ideji koja devet godina ne može proći". Predlagalo se da se zajedno sa Općinom Ilidža obuhvat prilagodi „onom što je realno, što je izvodljivo, da se ne ruše postojeći objekti".[50] Također, predstavljena je i finansijska slika projekta, koji je do sada iznosio 5 miliona, a ukupna vrijednost mu je blizu 170 miliona, što je govorilo da „kada bi Tunel nekim čudom uspijevao zaraditi 10 miliona godišnje, trebalo bi 17 godina samo da se opravdaju ulaganja".[51]

Na kraju rasprave, donesena je odluka da će se razmotriti izmjena obuhvata i izrada novog UP, zajedno sa svim relevantnim institucijama i sa Općinom Ilidža. To je u konačnici bila stvar politike i opredjeljenja. Već naredni dan Ministarstvo za boračka pitanja je prema Ministarstvu kulture uputilo dopis za sastanak na kojem bi se razgovaralo o „prilagođavanju Odluke (o proglašenju dobra zaštićenim, prim.a.) sa stvarnim stanjem"[52].

50 Zapisnik sa javne rasprave na temu „Nacrt Urbanističkog projekta 'Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja-Butmir'", od 19.12.2012. godine, Opština Novi Grad Sarajevo, br. 06-23- 21251/2012:6.

51 Zapisnik sa javne rasprave na temu „Nacrt Urbanističkog projekta 'Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja-Butmir'", od 19.12.2012. godine, Opština Novi Grad Sarajevo, br. 06-23- 21251/2012:7.

52 Zahtjev za radno-konsultativni sastanak, Ministarstvo za boračka pitanja KS, br. 06-02-29147/12, od 20.12.2012. godine

Ostalo je da Fond pokrene inicijativu prema općinama sa prijedlogom smanjenja obuhvata, što je i urađeno.

Dok je stav struke bio utemeljen relevantnim i argumentovanim spoznajama, i nastojanju da se izvuče maksimum, ipak ostaje činjenica da se nije razgovaralo o jednoj jako bitnoj okolnosti a to je da se možda ipak neće moći realizirati prema projektnim zamislima, jer sve je upućivalo na to da od komunikacije ispod piste, odnosno korištenja tunelske cijevi, nema ništa. Pitanja o tome kako bi se osiguravao pristup tunelskoj cijevi za turiste, da li bi i u kojoj mjeri to predstavljalo sigurnosni rizik za Aerodrom, kako bi se osigurala prohodnost tunelom za hitne slučajeve, kako bi se održavao i sl., te kako bi se obezbijedila komunikacija između tri zamišljene muzejske lokacije (M1, M2, M3) ako tunelska cijev ne bi mogla biti operativna, nisu otvarana na raspravama, ali su svakako čekala da budu adresirana.

S druge strane, politika je težila pragmatičnim i jednostavnijim rješenjima, koja po mogućnosti izazivaju najmanje društvenog komešanja i ne koštaju mnogo. Važno je istaći da je ova vrsta pragmatizma kojeg su demonstrirale prevashodno općine ali i drugi nivoi vlasti, dovela do toga da se 2012. godine na pomenutoj raspravi govori o svim tim obnovljenim, proširenim i novosagrađenim (!) objektima, i zgradama, zbog kojih se ne može realizovati projekat, i koji su se pojavili kao problem iako je područje „pod zaštitom".

Jednostavno, osim kreiranih normativnih okvira, vlast nije učinila dovoljno na njihovom provođenju i zaštiti, tj. zaštiti obuhvata i projekta od (ilegalne) gradnje u prvom redu, što ga je ambijentalno nepovratno devastiralo. Ono što je za politiku ostalo neo-

dgovoreno pitanje jeste – da li se mogu očekivati prihodi projicirani u Studiji, ako se ne prate projicirana ulaganja i projicirani razvoj? U nastojanju pomiriti jednu i drugu stranu, postavlja se dalje pitanje: da li je zamišljeni memorijal moguće učiniti vizualno dostatnim njegovog simboličkog značaja uz sve ustupke i reduciranja prvobitne zamisli?

4.3. Preuzimanje Spomeničkog kompleksa Tunel D-B (2012.)

Preuzimanje Tunela spasa upriličeno je 25. aprila, 2012. godine. U trenutku kada Fond preuzima upravu nad Tunelom spasa, u toku je proces usaglašavanja izmjena *Odluke o proglašenju dobra baštine* koju je pokrenuo Zavod za zaštitu, i procedura usvajanja Regulacionog plana „Donji Kotorac" na Ilidži koji je u jednom dijelu, onom oko Tunela, bio u koliziji sa Nacrtom UP „Memorijalni muzej opsade". Fond se uključuje u raspravu, a u međuvremenu fokusira se i na vlastiti Elaborat o prvim ograničenim intervencijama na objektu koje je valjalo realizirati.

Može se slobodno ustvrditi da se u narednih deset godina, razvoj Spomeničkog kompleksa Tunel D-B odvija između nastojanja Fonda memorijala da uspostavi funkcionalan muzejski prostor, i beskrajnim usaglašavanjima gdje veliki broj institucija nastoji iznijeti jednu definiranu zamisao i usvojiti je kroz (novi) Urbanistički projekat na prostoru dvije općine.

4.4. Novo idejno rješenje za Spomenički kompleks Tunel D-B (2013.)

Velika rasprava u Novom Gradu pokazala je da se faktičko stanje na terenu značajno izmijenilo u odnosu na ono što je koncipirano u projektu „Memorijalnog muzeja opsade" iz 2003. te da je neophodno izraditi novo idejno rješenje kompleksa i novi UP, kao i smanjiti zaštićeni obuhvat u Odluci o zaštiti. Izmjena Odluke je bila u proceduri a Fond pokreće izradu novog idejnog rješenja, na bazi situacije na terenu iz 2012. godine.

Važno je prisjetiti se, da u Mišljenju što ga je davne 1999. godine ponudila stručna komisija Zavoda za zaštitu kulturno- historijskog i prirodnog naslijeđa, određena je primarna zadaća vaspitno-obrazovnog karaktera, sa širokim mjerama zaštite lokaliteta, potvrđujući njegov značaj i autentičnu vrijednost. Također, stručna komisija pri izradi Studije izvodljivosti, 2008. godine, fokusira edukativne zadaće muzeja, i naglašava važnost učenja o preživljavanju i otpora opsadi Sarajeva što je moguće samo uz adekvatnu izgradnju muzejske ili izložbene postavke. Studija je projicirala razvoj pridržavajući se muzejskih standarda, obuhvativši sve aspekte njegovog rada i djelatnosti o kojima govori Sodaro (Sodaro, 2018:44), stalnu postavku, galeriju, prostor za odmor, bife, kuhinju čak sa ponudom specijaliteta sarajevske ratne kuhinje i improvizacije, potom biblioteku i arhiv, te široki spektar događaja i drugih aktivnosti. Obzirom na takve standarde ali i na rastući broj posjetitelja, te edukativne potencijale, jedina mogućnost za ovaj memorijal jeste da se proširi u prostorno-oblikovnom smislu tako da odgovori svim tim zahtjevima. Nova arhitektura omogućila bi

razvoj SK Tunel D-B u punom njenom kapacitetu, ali, da li je ona još uvijek izvodiva?

Fond memorijala je u pripremu finalnog rješenja za SK Tunel D-B krenuo putem angažovanja stručne komisije[53] za izradu javnog poziva kojim će se od strane struke odrediti zahtjevi u pogledu funkcionalnog uređenja i preuređenja postojećeg spomeničkog kompleksa sa odabranim intervencijama i sadržajima, usklađivanje i očuvanje kulturne baštine, funkcionalno uklapanje u gradsku matricu, utvrđivanje optimalnih uslova nove izgradnje, uspostavljanje saobraćajnih uslova i utvrđivanje i razrješavanje tehničkih ograničenja i sl. Traženo i*dejno rješenje* trebalo je poslužiti kao osnova za izradu novog Urbanističkog projekta „Spomenički kompleks Tunel D-B". Ono što je bilo jasno iz projektnog zadatka jeste da trasa tunela ni ovaj put nije predmet konkursnog rješenja, kao što to nije bila ni u prvobitnom UP-u.[54] Budući da nam projektni zadatak govori šta grupa stručnjaka želi od ovog prostora, posvetit ćemo malo prostora zahtjevima postavljenim u projektnom zadatku:

Dakle, prostorno gledano zahtjevi se odnose na zaštićenu zonu (kuće i okućnice porodica Kolar, Bjelonja, Sloboda, Hrnjevići i Ramovići te trasa tunela sa svoje dvije zaštitne zone) s tim da je tunelska cijev isključena iz zadatka; potom na pristupni saobraćaj i saobraćaj u mirovanju (parking); pješačke pristupe posebno onaj

53 Članovi komisije su: 1) Valida Čelić - Ćemerlić, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Predsjednik Komisije, 2) Edin Jenčiragić, Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Član, ujedno i zamjenik predsjednika Komisije, 3) Azra Zečević, Zavod za planiranje razvoja Kantona Sarajevo, Član Komisije, 4) Pavle Mašić, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, Član Komisije, 5) Osman Smajlović, Ministarstvo za boračka pitanja Kantona Sarajevo, Član Komisije, 6) Fedina Ljubunčić, Fond memorijala, Član Komisije, 7) Suad Zijadić, Fond memorijala, Član Komisije, 8) Kurtagić Nejra, Fond memorijala, zamjenski član Fedine Ljubunčić; prema: Zapisnik sa sastanka, br:13-14-02-353/13 od 09.05.2014.godine, Arhiv JU Fond Memorijala KS.

54 Projektni zadatak Konkursa za izradu idejnog urbanističko-arhitektonskog rješenja za Spomenički kompleks Tunel D-B sa idejnim projektima arhitektonskih objekata.

preko (tj. ispod) XII transverzale koji treba biti oblikovan tako da naglasi pješačku povezanost sa postojećim gradskim strukturama; potom posebno tretirati trase tunela odnosno pristupnice sa ulaznim/izlaznim objektima; te u programskom smislu predvidjeti potrebe otvorenog prostora za okupljanje posjetilaca, te muzejske, multimedijalne, informativne, ugostiteljske, administrativne sadržaje i sl.

Prostorno se oslanja na granice utvrđene Odlukom o pristupu izradi Urbanističkog projekta „Tunel D-B"[55], za koje su Zavod za zaštitu i Zavod za planiranje 2014. godine u *Mišljenju* prilikom dopune Odluke o zaštiti skrenuli pažnju da su manje od zaštićenog obuhvata. Jednostavnije rečeno, općine su željele dati manje prostorne površine ovom projektu nego li je to definirano Odlukom o zaštiti, a Fond je počinjao svoje procedure izrade na bazi općinskih odluka. Prostor u okviru Kvadranta C nije bio dio zamisli, što znači da je D2-B2 isključen.

55 Odluka o pristupanju izradi UP „Spomenički kompleks Tunel D-B" (Sl. Novine KS, 48/13)

4.5. Urbanistički projekat „Spomenički kompleks Tunel D-B“ (2018.)

Fond memorijala je sa Asocijacijom arhitekata u BiH raspisao poziv za izradu idejnog urbanističko-arhitektonskog rješenja sa SK Tunel D-B u oktobru 2016. godine. Konkurs je u periodu 2014-2016. godine raspisivan u tri navrata ali kako rezultati nisu dali rješenja u skladu sa zadatkom i nisu odgovarala značaju kompleksa, komisija ih nije prihvaćala[56]. Nakon trećeg poziva iz oktobra 2016. godine izabrano je i nagrađeno rješenje arhitektice Sabine Tanović. Idejno rješenje razradila je u formu idejnog projekta firma ARCOING d.o.o. čime je projekat ispunio zahtjev da bude uvršten u novi Urbanistički projekat.[57]

Odabrano idejno rješenje je u suštini tretiralo prostor na Butmiru, uz kuću Kolara i Bjelonja, gdje je zamišljena izgradnja objekta u funkciji memorijalnog muzeja, te prostor na Dobrinji uz kuću Sloboda, gdje je planirana izgradnja edukativno-istraživačkog centra. Cjelokupna zamisao ovog projekta koncipirana je oko izvornih struktura i situacija na postojećim objektima, nastojeći očuvati autentičnost prostora. U tom smislu, za kuću Kolara i prostor oko kuće, predviđena je restauracija i rekonstrukcija kako bi se uklonili elementi dodati u post-ratnom periodu poduzetim u svrhu komercijalizacije objekata (nadstrešnice, suvenirnice,

56 Prilikom raspisivanja javnog poziva 2016. godine, preuzeto je ukupno 39 (trideset devet) tenderskih dokumentacija. Po okončanju roka za dostavljanje autorskih radova, 05.12.2016. godine, članovi Žirija su započeli rad na evaluaciji i selekciji 16 (šesnaest) pristiglih konkursnih radova. U periodu od 05.12.2016. godine do 15.12.2016, godine članovi Žirija su održali 5 (pet) sastanaka. Shodno kvalitetu pristiglih autorskih radova, zaključeno je da niti jedan konkursni rad nije ponudio i dobar koncept. Izvještaj o radu JU Fond memorijala KS, 2016. godine.

57 Vidjeti više u: Urbanistički projekat „Spomenički kompleks Tunel D-B“, Zavod za planiranje razvoja KS, (2018:3).

izložbe), dok bi se kuća Sloboda, s obzirom na obim postratnih izmjena, zadržala u postojećem stanju. Općenito opredjeljenje idejnog rješenja je vraćanje izvornog stanja gdje je moguće, ili, tamo gdje nije moguće, napraviti arhitektonske i urbanističke intervencije koje naglašavaju fragmente autentične situacije, i jasno identificiraju nove sadržaje, kako one nastale u postratnom periodu tako i novoprojektovane.[58] Neposredno poslijeratno razdoblje obilježilo je kolektivno nastojanje da se nastavi život, tako da se prilazilo rekonstrukciji, popravkama i ponovnoj izgradnji sa malo obzira prema materijalnim dokazima destrukcije (Tanović, 2019:27).

Predviđena je gradnja dva nova objekta, na Butmiru i Dobrinji, koji bi svojom materijalizacijom i kompozicijom pozivali na formu tunela kao podzemnog sadržaja tako što se postepeno spuštaju do nivoa postojećeg Tunela D-B. Arhitektura objekata je takva da naglašava podzemne situacije koji asociraju na podrume – prostorije koje su imale značajnu ulogu u svakodnevnom životu za vrijeme opsade.[59] Obzirom da prohodnost tunelskom cijevi ispod aktivne aerodromske piste nije bila u krugu realističnih očekivanja, projektom je predloženo korištenje postojećeg segmenta trase uz objekat Kolara i alternativno otvaranje dijela trase uz objekat Sloboda, gdje bi komunikacione linije bile jednosmjerne i omogućavale vraćanje na mjesto početka obilaska autentičnog segmenta trase tunela kao i pripadajućih objekata.

58 Urbanistički projekat „Spomenički kompleks Tunel D-B", Zavod za planiranje razvoja KS, (2018:13).

59 Urbanistički projekat „Spomenički kompleks Tunel D-B", Zavod za planiranje razvoja KS, (2018:14).

Ilustracija 5. Kuća Kolara sa autentičnom trasom tunela integrirana u izložbeni dio planiranog objekta memorijalnog muzeja

Ilustracija 6. Kuća Sloboda uz novi objekat edukativno-istraživačkog centra (fizički povezan na podzemnoj etaži)

Vanjskim uređenjem je predviđeno markiranje autentičnih sredina, tamo gdje je moguće, a kako bi se prikazala slika prostora u vrijeme kad je tunel prokopan, sa naslagama iskopane zemlje, tranšejama, improvizacijama odvoda i slično, a potom i zadržavanje postojeće hortikulturne strukture koliko je moguće a koja se posmatra kao autentični „svjedok", i reprezentira prirodnu evoluciju i odmak od rata.[60]

Ilustracija 7. Arhitektura koja asocira na podizanje slojeva tla – korištenjem nabijene zemlje kao dominantnog materijala

60 Urbanistički projekat „Spomenički kompleks Tunel D-B", Zavod za planiranje razvoja KS, (2018:15).

Prema idejnom rješenju, osim vraćanja izvornim situacijama, novi objekti i u simboličkom smislu asociraju na period prokopavanja tunela, odnosno ratnu 1993. godinu. Zidovi od nabijene zemlje asociraju na podizanje slojeva tla, na nasipe zemlje koja se za vrijeme kopanja tunela odlagala na okolne lokacije na Dobrinji i Butmiru. Na Dobrinji se u materijalizaciji simbolično koristi metal a na Butmiru drvo, jer su 1993. godine za izgradnju tunela na Dobrinji, unutar opsadnog prstena, u nedostatku drveta potrošenog kao ogrijev tokom prve ratne zime, korišteni željezni okviri kao podzid, dok je na Butmiru korišteno drvo kojega je bilo u izobilju.

Zamisao je obilovala sličnim simboličkim rješenjima gdje je autorica Tanović nastojala svojom intervencijom u prostoru naglasiti i dovesti u vezu dijelove prošlosti na izvornim lokacijama. Pješčane staze, na primjer bi na površini nabijenim šljunkom različitih boja ili nijansi obilježile projekciju tunelske trase; dokumentarne ploče (*memory boards*) na lokacijama naglašavaju izvorna stanja, a sa svrhom poređenja sa prošlim situacijama, itd.

Primjećujući postratne intervencije nastale na prostoru u nastojanju vlasnika da rekreira ratnu atmosferu i zabavi posjetitelje, te kasnije dopunske provizorne sadržaje koje je unio Fond, Tanović priznaje da iako predstavlja izazov za istraživače zainteresirane za povijesnu autentičnost, neuredna i improvizacijska evolucija prostora nalikuje životu tijekom opsade, te da sporne interpretacije prostora od strane vlasnika čine vrijedan sloj historije (Tanović, 2019:27). Tunel kao kolektivni napor tokom opsade treba tako i ostati, kao kolektivni napor u sjećanju. Na toj ideji Tanović zagovara daljnje prostorno oblikovanje Spomeničkog komplek-

sa Tunel D-B, kao kolaborativni napor gdje ljudi koji su radili na prokopavanju i izgradnji tunela učestvuju zajedno sa mladima na radionicama sa nabijenom zemljom, kreirajući jedan inkluzivni i interaktivni memorijal.

Ilustracija 8. Organizacija prostora usmjerava posjetioca na izložbeni prostor koji kulminira autentičnim segmentima tunela

4.6. Međunarodni aerodrom Sarajevo

Da se nije moralo riješiti pitanje stavljanja u funkciju Međunarodnog aerodroma Sarajevo, Tunel spasa vjerovatno dugo ne bi došao na dnevni red za statusno rješavanje. Pošto se pruža ispod aerodromske piste, njegovo brzo rješavanje i njegovo brzo postratno konstruktivno saniranje ima zahvaliti upravo tome. U momentu kada je tunelska cijev otklonjena kao opasnost za sigurno funkcionisanje aerodroma, za civilnu avijaciju, aktivnosti oko njegova zbrinjavanja i rješavanja su usporile, i tekle dugih dvadeset godina.

Kad se pojavila prva ideja o izgradnji Memorijalnog muzeja opsade, kratko su predstavljeni zahtjevi Aerodroma u pogledu osiguravanja ili tretiranja tunelske cijevi. Institucije zadužene za sigurno funkcioniranje aerodroma u nekoj fazi realizacije tog projekta morale bi dati svoju konačnu riječ, međutim, kako sam projekat nije mogao proći ni lokalnu zajednicu i općine, do toga se nije stiglo. U drugom pokušaju, kod razvijanja urbanističkog projekta „Spomenički kompleks Tunel D-B", Aerodrom je ponovo dao primjedbe na projekat. Tako su sa predstavnicima Aerodroma održavani brojni i česti sastanci, i stavovi su uglavnom jasno komunicirani. Iz dostupne dokumentacije izdvojit ćemo neke dijelove koji oslikavaju interese aerodroma i mogućnosti Spomeničkog kompleksa u okviru takvih interesa.

U dopisu Direkcije civilne avijacije FBIH Zavodu za planiranje iz 2003., osvrćući se na progres u realizaciji projekta Memorijalnog muzeja, konstatuje se nekoliko stvari. Prvo, da MAS nije konsultovan sa izradom koncepta Memorijalnog kompleksa, a da je Ma-

ster Plan Aerodroma zaobiđen; da je problematično uspostaviti nadzor i održavanje tunelske cijevi D2-B2 ako podzemna prilazna građevina bude pod nadzorom jednog subjekta, a kontrola cijevi pod dugim; da se plan treba korigovati u dijelu starog puta za Kasindol, te da se treba prilagoditi Master Planu; da prema planu Memorijalni muzej zadire u kvadrant aerodromskog budućeg kargo centra, sanitarne, veterinarske i zdravstvene te da ga treba korigovati; da „pravna zaštita" od 15m i 50m nije prihvatljiva jer ugrožava povećanje kapaciteta Aerodroma; da „režim zaštite" mora omogućiti nesmetan razvoj Aerodroma; da „prava korištenja zemljišta" u pojasu preklapanja prema Generalnom Urbanstičkom planu i Urbanističkom planu grada Sarajeva za urbano područje je stečeno pravo korištenja Aerodroma; da je isto usvojilo Općinsko vijeće Ilidža; te da se izmjene vrše shodno svim primjedbama.[61]

U dopisu iz 2004., koji Direkcija za civilno zrakoplovstvo šalje Vladi KS, traži se da se izradi Plan mjera zaštite SK Tunel D-B, sa najmanje sljedećim mjerama: adekvatna ulazno-izlazna vrata; sigurnosne brave, alarmni sistemi, i video nadzor; služba zaštite (24h); vršiti stalnu kontrolu ulaska i imati na raspolaganju ljudstvo za to; uspostaviti KDZ na ulazu; uspostaviti protivpožarnu zaštitu; uspostaviti saradnju sa nadležnim PU.[62]

Krajem 2012. godine, Zavod za planiranje KS se obraća MAS-u tražeći očitovanje o uslovima za prohodnost tunelskih cijevi. Odgovor MAS-a o korištenju tunela ispod piste „želimo iskazati stav da je sa aspekta sigurnosti i bezbjednosti nedopustivo otvaranje i korištenje predmetnog tunela ispod manevarskih površina". Po-

61 Dopis, MAS, Direkcija civilne avijacije FBIH, prema Zavodu za planiranje, br. 01-2719 od 24.06.2003.

62 Dopis, Direkcija za civilno zrakoplovstvo, prema Vladi KS, br. 02-292-2-186/04 od 10.02.2004.

zivaju se na svoj status objekta od posebnog značaja za BiH te na dopis ICAO iz 1997. koja insistira na poštivanju Aneksa 17 Opšte Konvencije o civilnom zrakoplovstvu.[63]

MAS će ostati konzistentan u svojim stavovima i 2018. godine, kada daje negativno mišljenje na Nacrt UP „SK Tunel D-B". Razlozi koje MAS navodi za neprihvatanje Nacrta su sljedeći: da se Fond memorijala ograničavao samo na dio tunelske cijevi na parceli porodice Kolar u vlasništvu KS; da je Direkcija za vazdušno zrakoplovstvo BIH u svome mišljenju skretala pažnju na sigurnost eventualnog ulaska u tunel i kontrole lica i stvari koje bi ulazile, i nadležnosti vršenja kontrole te logističke izvedbe iste; da se tražilo da u tekstu UP-a piše da je izgradnja objekata manevarske površine – niskogradnje neupitna i da *ne može* ugroziti tunelsku cijev, a napisano je da *ne smije* ugroziti; na dijelu zemljišta pod kojim prolazi tunelska cijev planirana je izgradnja platforme za parkiranje, te da je problem svako ograničavanje prava korištenja tog zemljišta u te svrhe; te da se shodno zaključcima sastanaka zajedničkog tima Fonda, Aerodroma i Ministarstva moraju uključiti zahtjevi Master plana MAS-a, mora pribaviti stručno mišljenje i saglasnost Federalnog ministarstva prometa; Ministarstva sigurnosti BiH i Granične policije BiH; te Mišljenje Direkcije za civilno zrakoplovstvo BiH sa mišljenjem ICAO. Ovom prilikom kao i odvojenim aktom, MAS će dati primjedbe na Odluku o stavljanju dobra baštine pod zaštitu 21/15. U suštini tražit će da se brišu iz zaštićenog obuhvata parcele iznad tunelske cijevi na kojima se nalaze ili se planiraju graditi aerodromski sadržaji.[64] Uslijedilo je potom nekoliko dopisa i sastanaka da se usaglase zahtjevi sa svih strana.

63 Dopis, MAS, prema Zavodu za planiranje, br. 09-10-6-202/1 od 17.01.2013.
64 Dopis, MAS, br. 02-1-02-1-3881-2/18. od 20.06.2018.

Nakon što su na javnoj raspravi koju je organizirali Općina Novi Grad, odbijene primjedbe MAS-a kao neosnovane, Aerodrom se angažovao da uključi više nivoe vlasti u odlučivanje u ovom predmetu.

Kao rezultat ovih napora Aerodroma, formirana je radna grupa čiji je zadatak priprema nove izmjene Odluke o zaštiti, a tako da se izađe u susret Aerodromu i omogući utilizacija parcela iznad tunelske cijevi. Parcele u okviru aerodromskog kompleksa ne mogu biti predmetom eksproprijacije; ostao je neusaglašen zahtjev da se za parcele u okviru parimetarske ograde MAS- a ne traži dozvola od Zavoda za zaštitu za intervencije na zaštićenom području; obaveza održavanja tunelske cijevi spada na MAS.[65] Odluka o stavljanju dobra baštine Spomenički kompleks Tunel D-B pod zaštitu pripremljena je 2021. godine, ali još nije usvojena.

U 2023. godini MAS je pokrenuo eksproprijaciju parcela za izgradnju Vatrogasne službe, o čemu je nadležna služba Općine Ilidža sazvala usmenu raspravu na kojoj je konstatovano da su parcele pod zaštitom još uvijek važeće Odluke o zaštiti iz 2015. godine.[66] Prema riječima predstavnika MAS-a, preduzeće uprkos tome nastavlja izgradnju i proširenje kapaciteta, a za zgradu Vatrogasne službe su „nakon provedenog postupka eksproprijacije, dobili sva rješenja o eksproprijaciji, te je postupak u završnoj fazi (preostale rasprave za određivanje naknade, ulazak u posjed i sl.).“[67]

65 Zapisnik sa sastanka povodom izmjene Odluke o stavljanju dobra baštine Spomenički kompleks Tunel D-B pod zaštitu, MAS, br. 02-1-02-1-6972-7/19 od 03.2.2020. godine.

66 Zapisnik o usmenoj raspravi br. 04-27-5144/22-4od 24.02.2023. godine. Općina Ilidža, Služba za imovinsko pravne poslove.

67 *Međunarodni aerodrom Sarajevo: Šta putnici mogu očekivati u narednih pet godina?*, dostupno na:https://radiosarajevo.ba/metromahala/teme/medunarodni-aerodrom-sarajevo-sta-putnici-mogu-ocekivati-u- narednih-pet-godina/503179 pristup: 23.12.2023.

U ovom trenutku nije jasno kako je MAS riješio parcele koje su pod zaštitom prema Odluci o zaštiti iz 2015. godine. Izvjesno je da menadžment preduzeća rigorozno štiti svoje interese godinama i u tome istrajava. U ovom poglavlju baziranom na službenim aktima i dopisima, hladnim administrativnim rječnikom predočen je problem sa kojim se nosi svaka zamisao o realizaciji kulturno-historijskog projekta – a to je proračunati financijski interes.

4.7. Intervencije na butmirskoj strani Tunela D-B (2012-2022.)

Fond memorijala je po preuzimanju kompleksa, i u godinama koje su uslijedile postupno vršio sanacione radove te istovremeno razvijao muzejsko-turističku ponudu na samoj lokaciji u kući Kolara. Iako je prostor ranije bio u funkciji privatnog muzeja porodice Kolar, objekat (kuća) je zatečena u dosta lošem stanju, te je zahtijevala građevinsko-zanatske radove, sanacije elektroinstalacija, grijanja i gasa. U gornjem spratu kuće prostor je adaptiran za kancelarije dok su na prvom spratu i u podrumu smještene izložbene postavke. U pomoćnom objektu sa strane smješteni su blagajna, kuhinja i sanitarije za turiste. Svi radovi trebali su biti privremenog karaktera do konačnog idejnog rješenja cjelokupnog kompleksa.[68] Prostor je adaptiran u toku prve godine (2012.) i uglavnom još uvijek (2022.) služi istoj svrsi.

Iako je prošlo 10 godine od preuzimanja Tunela spasa, na ovoj spomeničkoj lokaciji još uvijek nije realizovan zamišljeni memorijalni kompleks koji su, po drugi put, donijeli stručnjaci nastojeći

68 Vidjeti više u: Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2012. godinu

ovome ratnom spomeniku spasa i nade obezbijediti pristojnu budućnost. U „godinama koje su pojeli skakavci", trajao je postupak donošenja novog Urbanističkog projekta, idejnog i izvedbenog rješenja spomeničkog kompleksa te mali pomaci u prostornom širenju i prostornoj realizaciji.

U tom periodu vršene su kontinuirane ograničene intervencije na prostoru, održavanje i adaptacija, privremenog karaktera, kako bi se omogućio funkcionalan rad Spomeničkog kompleksa. Dio napora je naravno unesen i u regulisanje dokumentacije, neophodne za svaki od pomenutih radova. Najviše napora je uloženo da se dođe do idejnog rješenja te da se isto pripremi i usvoji kroz urbanistički projekat na obje općine. To je bio krajnji cilj, koji u ovom periodu nije dostignut.

U predstojećoj tabeli slijedi pregled funkcionalnih intervencija za radne potrebe, i pomaka ka strateškom ostvarivanju zamišljenog memorijala.

Tabela 1. Pregled ograničenih radova tehničkog održavanja i adaptacije objekata SK Tunel D-B i aktivnosti na realizaciji strateškog projekta „Spomenički kompleks Tunel D-B"

God.	Ograničene intervencije za funkcionalan rad	Aktivnosti na realizaciji strateškog projekta idejnog rješenja SK Tunel D-B
2012.	▪ Izrada izvedbenog projekta ograde i kuće Kolar ▪ Zahtjev za urbanističku saglasnost za ogradu ▪ Sanacija i adaptacija kuće Kolara i pomoćnog objekta (elektroinstalacije, instalacije grijanja, gasa, građevinsko-zanatski radovi)	

God.	Ograničene intervencije za funkcionalan rad	Aktivnosti na realizaciji strateškog projekta idejnog rješenja SK Tunel D-B
2013.	▪ Izrada projekta rekonstrukcije prostorija za video prezentaciju	▪ Izrada geodetskog elaborata SK
	▪ Rekonstrukcija prostorija za video nadzor ▪ Izgradnja ograde ▪ Sanacioni radovi na kući Sloboda (poklopac na ulazu u tunel) ▪ Idejni projekat pratećih objekata brvnara	
2014.	▪ Rekonstrukcija prostorija za video prezentaciju ▪ Izvođenje radova na sanaciji kuće Sloboda (oštećenja od velikog snijega iz 2012.) ▪ Izvođenje radova na izgradnji ograde ▪ Izvođenje radova na postavljanju nadstrešnice na objektu za video prezentacije	▪ Ažuriranje geodetskih podloga sa vektorizacijom i izradom baze podataka za potrebe izrade UP ▪ Provođenje anonimnog natječaja za izradu idejnog rješenja SK
2015.		▪ Provođenje anonimnog natječaja za izradu idejnog rješenja SK
2016.	▪ Rekonstrukcija dijela Tunela koji je otvoren za prolaz posjetitelja ▪ Krečenje izložbenog muzejskog prostora ▪ Izmjena muzejske postavke	▪ Provođenje anonimnog natječaja za izradu idejnog rješenja SK
2017.		▪ Izrada izvedbenog projekta rekonstrukcije enterijera tunelske cijevi 150m ▪ Izrada idejnog projekta za nivo izrade urbanističkog projekta Spomenički kompleks Tunel D-B
2018.	▪ Izrada Glavnog projekta platoa sa nadstrešnicom i proširenjem objekta za video prezentaciju	▪ Izrada glavnog projekta rekonstrukcije ulaza i izlaza iz tunelske cijevi na Spomeničkom kompleksu Tunel D-B ▪ Revitalizacija tunelske cijevi I faza

God.	Ograničene intervencije za funkcionalan rad	Aktivnosti na realizaciji strateškog projekta idejnog rješenja SK Tunel D-B
2019.	▪ Izrada glavnog projekta replike tranšea, zemunica, bunkera i minskog polja na Spomeničkom kompleksu Tunel D-B ▪ Izgradnja platoa sa nadstrešnicom i proširenje objekta za video prezentaciju	▪ Izmjena i dopuna (novelacija) projektne dokumentacije revitalizacije dijela tunelske cijevi ▪ Revizija Izmjene i dopune (novelacije) projektne dokumentacije revitalizacije dijela tunelske cijevi ▪ Revitalizacija tunelske cijevi II faza ▪ Izvođenje radova na mašinskim i elektro instalacijama u tunelskoj cijevi
2020.		▪ Izrada idejnog projekta tekućeg održavanja i adaptacije enterijera na objektu s dobrinjske strane SK Tunel DB za edukativni centar, kuća Sloboda ▪ Izmjena i dopuna izvedbenog projekta enterijera tunelske cijevi na SK
2021.		▪ Elaborat o uspostavi edukativnog centra u kući Sloboda na Dobrinji ▪ Projektni zadatak za izradu idejnog Projekta
2022.		▪ Izrada izvedbenog projekta: Adaptacija, tekuće i tehničko održavanje objekta "Kuća Sloboda" u sklopu SK Tunel D-B (Dobrinjska strana)

Tabela nam pokazuje da se u periodu 2012-2022. godine vode aktivnosti kako na privremenim rješenjima tako i na glavnoj zamisli – realizaciji zamišljenog memorijalnog kompleksa. U prvih pet godina intervencije Fonda memorijala na prostoru su ograničenog karaktera i služe uglavnom stvaranju uslova za stalan boravak uposlenika i adekvatnog pružanja usluge posjetiocima.

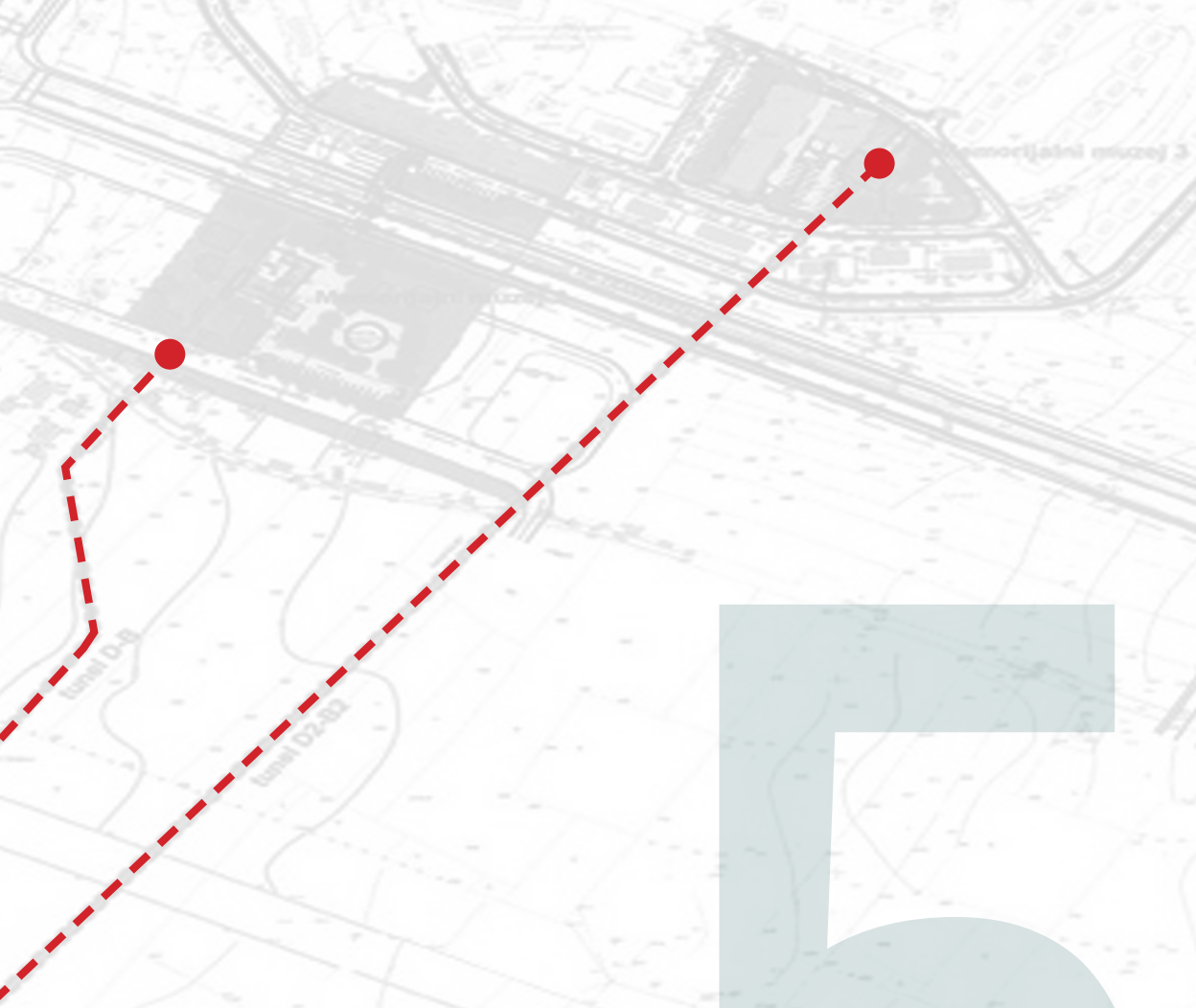
Ograđivanje prostora radi zaštite od neovlaštenog ulaska (i upada pasa lutalica), ili adaptiranje kancelarijskog i sanitarnog prostora, imali su za cilj da osiguraju funkcionalan prostor za adekvatan rad uposlenika i pružanje usluga posjetiteljima do donošenja konačnog rješenja, odnosno izgradnje objekta prema idejnom rješenju.

Dolazak do idejnog rješenja, kako smo vidjeli u prethodnim poglavljima, trajao je tri godine uz redovno ponavljanje javnog poziva. U međuvremenu, radilo se i na pripremi novog urbanističkog projekta. U smislu građevinskih radova, 2017. godine počela je priprema revitalizacije dodatnih 100 m tunelske cijevi u dijelu zemljišta koje je Kanton u međuvremenu otkupio za potrebe SK Tunel D-B, što je do kraja 2021. godine završeno. Otvorenje je upriličeno 2022. godine na godišnjicu prokopavanja Tunela spasa. Time se napravio jedan korak naprijed, prema realizaciji odabranog idejnog rješenja.

Ilustracija 9. Izgled rekonstruirane tunelske cijevi u dužini od 100 m

5

TUNEL SPASA D-B KAO KOLEKTIVNO MJESTO SJEĆANJA

5

Jedan od prvih valorizacijskih akata koji je proizvela struka, u odnosu na Tunel spasa, bio je *Mišljenje* pribavljeno iz Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog nasljeđa Sarajevo, na bazi kojeg je Tunel spasa proglašen zaštićenim dobrom. U tom prilogu identificirani su ključni djelatni momenti kojima se trebalo pozabaviti, sa aspekta struke, pošto se uspostavi funkcioniranje zamišljenog memorijalnog kompleksa. Jedna od preporuka odnosila se i na vaspitno-obrazovni značaj Tunela spasa, kao „simbola otpora opkoljenog Sarajeva kojega kao takvog treba prezentirati mladima, ukazujući na zlo koje se desilo u ne tako davnoj prošlosti, a koje se više „nikad ne smije ponoviti". Imajući na umu historijski, dokumentarni i vaspitno-obrazovni značaj, stručna komisija je pored sanacionih radova, pravne i dokumentarne zaštite, preporučila i privođenje objekta muzejskoj namjeni sa naprijed navedenim ciljevima. Tako je uspostavljena ideja memorijalnog muzeja koji na sebe preuzima ambiciozne zadaće *prevencije konflikta*, i *gradnje mirne budućnosti*, po uzoru na svjetske memorijalne muzeje.

Gotovo deceniju poslije, u Studiji Ekonomskog fakulteta (2008), tragajući za smjernicama kako zamišljeni memorijalni kompleks privesti krajnjoj namjeni, grupa stručnjaka podrobnije razvija načelne smjernice date u navedenom *Mišljenju*, u pogledu organiziranja rada i politika memorijalizacije na Spomeničkom kompleksu

Tunel D-B, ali sa jednom bitnom razlikom. Naime, naglasak Studije, kako joj to naziv i sugerira, bio je na turističkom potencijalu lokacije, „kulturno- historijska turistička destinacija", ali nisu zanemarene ni obrazovno-vaspitne zadaće ovog historijskog lokaliteta, te su kao rezultat istraživanja ponuđene preporuke i jednog i drugog djelatnog usmjerenja (turističkog i obrazovnog). Preporuke ove Studije (Osmanković et al. 2008:110) bile su osnovne smjernice djelatnog razvoja Spomeničkog kompleksa nakon što je prešao pod javnu upravu 2012. godine, te ćemo im stoga posvetiti posebnu pažnju.

Pogledat ćemo i kako je Fond memorijala odgovorio na zadate smjernice, kroz svoju djelatnu politiku, u periodu od 2012. do 2022. godine, dakle kroz deceniju rada i upravljanja dobrom, imajući na umu načelne zadaće koje jedan savremeni memorijalni muzej realizira.

U toku prve, 2012. godine, fokus rada je na uređenju prostora i formiranju izložbenog koncepta muzeja, a već u narednim godinama ustanovljavaju se stalne aktivnosti i pokreću projekti koji utvrđuju vrijednost kulturno-historijskog dobra i kreiraju vrijednosne sadržaje.

Važan zadatak Fonda memorijala od preuzimanja Spomeničkog kompleksa Tunel D-B, bio je utvrditi stvarnu vrijednost dobra, uključujući materijalni i nematerijalni oblik stvaralaštva (tunel, kuće, ulaz, opremu za izgradnju, transport, sjećanja kopača, vojnika, stanovnika tog područja i sl.) (ibid.). Istraživanje predstavljeno u Studiji pokazuje kako ocjene da tunel predstavlja „simbol otpora koji treba mladima ukazivati na zlo koje se desilo kako se ne bi ponovilo" treba naučno i stručno dokazati, dokumentirati, kako bi

tvrdnje imale snagu argumenta, te u tom smislu nalaže niz zadaća: detaljno opisati dobro, dokumentirati valjanom građom (skice, projekti, mape, planovi, fotografije, video snimci), istražiti arhivsku građu, istražiti literaturu i novinske članke, dokumentirati znanje zajednice (učesnici, stanovnici, korisnici) (ibid.).

U nastojanju da se odgovori takvim zadaćama, jedan od prvih pokrenutih projekata SK Tunel D-B, bio je izrada naučne studije „Historijska osnova Tunela D-B" u autorstvu Mesuda Šadinlije, 2012. godine. Budući da prije ovoga nije postojao zvanični stav akademske zajednice po pitanju historijata i vrijednosti Tunela spasa, ova studija trebala je dati osnovna stajališta, otvoriti pitanja i ponuditi valorizaciju. Nepristupačnost građe vojnog Arhiva za izradu Studije vodio je u alternativne metode traganja za izvorima, sve do učesnika događaja. Do 2013. godine formirana je baza podataka sa licima koja su na direktan ili indirektan način bila angažovana na izgradnji Tunela, direktno i pojedinačno su kontaktirani kako bi se provjerila njihova uloga, prikupila lična svjedočanstva, ratni dnevnici, kopije dokumenata, fotografije i video materijali, te drugi predmeti, koji su ušli u arhivu i fundus SK Tunel D-B.[69] Saradnja sa kopačima, graditeljima i učesnicima događaja, dala je onaj inkluzivni epitet kojeg akcentira arhitektica Sabina Tanović. Nakon izrade historijske osnove, producirana je još samo jedna bibliografska jedinica u formi Foto monografije „Tunel spasa" autora Nihada Kreševljakovića (2013.) koja je potom prevedena na engleski jezik (2017.) i turski jezik (2019.).

69 Vidjeti više u: Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2013. godinu

5.1. Dokumentacija i prezentacija

Dokumentovanje historijata gradnje Tunela spasa i opsade Sarajeva bio je kontinuiran posao od trenutka preuzimanja uprave nad Spomeničkim kompleksom, i realiziran je simultano sa podizanjem kvaliteta izložbene postavke u muzejskom prostoru kuće Kolara.

Budući da je Studija fokusirala važnost razvoja muzejske djelatnosti, kroz muzejske i izložbene postavke, a u svrhu kvalitetne edukacije posjetilaca, reći ćemo da je to već bilo deklarirano opredjeljenje vlasti obzirom da je od početka planirano uspostavljanje Memorijalnog muzeja opsade, a kasnije Spomeničkog kompleksa Tunel D-B sa zamišljenim muzejskim funkcijama. Prema Studiji, okosnica edukativnih sadržaja mora biti priča o opsadi Sarajeva, gdje Studija daje detaljnije smjernice u pogledu prostornog organiziranja zamišljenog muzeja (segment o nastanku Tunela spasa, segment o opsadi Sarajeva, vojni segment, video-živa slika, galerija) kao i dopunske prostorije koje su sada već standard muzeja u svijetu (prostori za odmor, gastro kutak, suvenirnica, biblioteka, dokumentacioni centar za ne knjižni materijal). Na navedene prostorne sadržaje naslonjene su djelatnosti koje im pripadaju (naučna, obrazovna, istraživačka, kustoska djelatnost), a poseban naglasak u djelatnom smislu Studija daje učešću u manifestacijama (Osmanković et al. 2008:111).

Kroz istraživačke napore nastali su izložbeni dijelovi stalne muzejske postavke koji daju dublji kontekst naznačenim temama, poput info-panoa "Opsada Sarajeva: linija opsade na panoramskim snimcima" (2013.) i izložbe „Objekat D-B u svjetlu fotodoku-

mentacije" (2013.). Istraživanja su dalje prezentirana kroz izložbene segmente: „Pano o porodici Kolar" i „Press o tunelu" (2016.), „Oni su tunel" (2017.) sastavljenu od fotografija i snimljenih svjedočanstava ljudi koji su učestvovali u gradnji tunela, „Iskustva prolaska kroz Tunel" (2017.) nastala kroz rad sa učenicima srednjih škola koji su prikupljali iskustva ljudi koji su prošli kroz tunel te „Tunel spasa – spas u ratu, uspomena u miru" (2018.) i "Spisak ubijenih u Sarajevu tokom opsade".

Pored istraživačkih predstavljanja, realizirane su i prezentacijske, umjetničke i edukativne instalacije i pomagala, poput Idejnog projekta poligona, tj. replika minskog polja, bunkera i drugih objekata sa sadržajima koji podrazumijevaju tranšeje, bunkere, puškarnice, mitraljeska gnijezda, bajte (2013.), u svrhu vjerodostojnog prikazivanja uslova ratnog stanja, koji se nažalost nije razvio dalje od ove idejne zamisli; pokazno minsko polje sa replikama NUS-a[70] a za edukaciju mladih o ovoj opasnosti; izrađena je i maketa aerodroma sa presjekom Tunela spasa gdje posjetioci mogu vidjeti prostornu lokaciju i blizinu vojnih linija tunelskoj trasi, u 3D formi; replika Tunela spasa od 6.5m u omjeru 1:1, izgradnja privremenog objekta-brvnare sa prostorijama za video prezentaciju (2014.); kreiranje živih scena u okviru postavke (Scene 1: Ranjenik na nosilima sa vojnikom u Tunelu, Scene 2: Majka i kćerka na ulazu u Tunel, Scene 3: Vojnik); te izložbeni zid simboličnog naziva „1425", kao kolaž fotografija ratnog Sarajeva (2019.). Iste godine postavka je obogaćena i mogućnošću virtuelnog prolaska kroz Tunel spasa, posebnom VR tehnologijom.

Osim izložbenih, pažnja je posvećena i filmskim dokumentarnim projektima. Produciran je kratkometražni dokumentarni film

70 Neeksplodirana ubojita sredstva

„Objekt D-B“ (2015.) u trajanju od 20 minuta gdje se prikazuje izgradnja tunela od ideje do realizacije. Sačinjen od arhivskih snimaka, film je dio stalne postavke u posebnim video sobama. Kasnije je snimljen i dugometražni dokumentarni film “Sarajevski ratni tunel-ključ grada, kapija Bosne" (2016.). U 2022. godini planirana je izrada još jednog dokumentarnog filma, ali nije realizirana.

Tabela 2. Pregled izložbene i filmske produkcije SK Tunela D-B, po godinama

God.	Izložba	God.	Izložba
2013.	▪ Info-pano "Opsada Sarajeva: linija opsade“ ▪ „Objekat D-B u svjetlu fotodokumentacije“ ▪ Idejni projekt poligona ▪ Maketa aerodroma	**2018.**	▪ „Tunel spasa – spas u ratu, uspomena u miru“
2014.	▪ Replika Tunela 1:1 ▪ Privremena brvnara-video soba	**2019.**	▪ "Spisak ubijenih u Sarajevu tokom opsade" ▪ “1425” ▪ VR Tunel spasa
2015.	▪ Dokumentarni film „Objekt D-B“ ▪ Kreiranje 3 žive scene za postavku ▪ Ratne zastave jedinica ARBIH	**2020.**	
2016.	▪ „Pano o porodici Kolar“ ▪ „Press o Tunelu“ ▪ Dokumentarni film “Sarajevski ratni tunel- ključ grada, kapija Bosne"	**2021.**	
2017.	▪ „Oni su Tunel“ ▪ „Iskustva prolaska kroz Tunel“	**2022.**	▪ „Preživljavanje u Sarajevu pod opsadom 1992-1995.“

5.2. Koncept muzejske postavke

Organizacija muzejske postavke SK Tunela D-B mijenjala se iz godine u godinu, ali je zadržala osnovni trodijelni koncept: izložbena postavka u kući Kolara, 20-minutni video o Tunelu spasa sačinjen od arhivskih snimaka, i prolazak kroz autentični dio tunelske cijevi.

Prve konture postavka je poprimila još 2012. godine, kada je, uz kontinuirane sanacione radove na objektima, urađen i prvi tematsko-ekspozicioni plan postavke, uz stručnu pomoć JU Muzej Sarajeva. U izložbenom dijelu ukomponovani su elementi koji tematiziraju opsadu Sarajeva (informacije o opsadi, mape, vizuali, scene, ispaljeni projektili kao centralni eksponat); potom elementi o nastanku tunela (sa autentičnim fotografijama i dokumentima, skicama i improvizacijskim alatima korištenim prilikom iskopavanja kao tematskim eksponatima); u postavci je ukomponovana i scena posvećena prvom predsjedniku Bosne i Hercegovine, Aliji Izetbegoviću (sa izdvojenim eksponatom - foteljom u kojoj su ga provodili kroz tunel kao i dokumentacija koju je on sačinio u vezi sa Tunelom D-B); dio je posvećen kulturi življenja- preživljavanja u toku opsade, zatim Armiji RBiH, a najveći dio izložbe posvećen je svakodnevnom životu i funkcionisanju Tunela D-B, gdje su izloženi mnogobrojni eksponati.[71]

Kroz izvještaje Fonda memorijala vidljiv je kontinuiran rad na prikupljanju građe, jer je stavka o otkupu eksponata i muzejske građe realizirana u određenom obimu svake godine, bez izostanka, dok se u izložbenom prostoru dodaju sadržaji gotovo pa sva-

71 Vidjeti više: Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2012. godinu

ke godine. Izgradnja privremenog objekta-brvnare (2014.) donijela je prostor za suvenirnicu, video sobu, te galerijski prostor kao i VIP sobu za visoke delegacije. Velike promjene u prostornom i strukturnom smislu počete 2017. godine manifestirat će se tek 2022. godine kada je otvoreno dodatnih 100 m tunelske cijevi za posjetioce. To je omogućilo dodatnu reorganizaciju prostora i proširivanje kapaciteta privremenih objekata, dok se vanjski prostor punio sadržajima poput: pokaznog minskog polja sa replikama NUS-a, info panoima, mapama i realiziranim izložbama nastalim tokom godina rada i istraživanja.[72]

Nadalje, u periodu 2015. godine uvodi se i audio vodič za posjetioce na bosanskom, engleskom i turskom, a već naredne godine na talijanskom, španskom i arapskom jeziku. Također, u nastojanju da se muzej učini pristupačnim i osobama sa invaliditetom, realiziran je video vodič za gluha i nagluha lica, te vodič na Brajevom pismu za slijepa i slabovidna lica[73], čime je SK Tunel D-B pokazao svoju opredijeljenost za inkluzivan pristup i otvorenost prema najširim grupama posjetitelja.

Kako će primijetiti Sabina Tanović, izložba je visoko didaktička i ne nudi posjetiteljima nikakav prostor za interakciju i samostalno istraživanje, te ne propituje sporna mjesta sjećanja, rizikujući zaborav. Također, pokazuje napetost između autentičnosti memorijalnog prostora (kakav je doista bio) i izgleda autentičnog (kao što je dramatizirano kako bi se stvorio osjećaj autentičnosti među posjetiteljima (Tanović, 2019:27). Kompletna izložba je razvijana provizorno u segmentima, u ograničenom prostoru autentične stambene kuće i okućnice, te nudi malo prostora za oz-

72 Vidjeti više: Izvještaji o radu Fonda memorijala 2012-2022. godine

73 Vidjeti više: Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2016. godinu

biljnije muzejsko, scenografsko i dizajnersko osmišljavanje. Tako da su i rezultati djelovanja u smislu tranformativnih emotivnih ishoda ograničeni. Primjera radi, Sodaro (2018) naglašava važnost izlaganja posjetitelja pažljivo pripremljenim sadržajima, probranim sjećanjima, kako bi se usjekla emocija i poruka internalizirala i proizvela nutarnje moralne preobrazbe. Taj krucijalni momenat dešava se u momentu duboke kontemplacije i poistovjećivanjima sa porukama narativa, kroz reflektivni kutak. Sodaro (2018) pokazuje kako svaki od memorijalnih muzeja koje je promatrala, ima barem jednu čisto memorijalnu komponentu koja je namijenjena kao prostor za tihu kontemplaciju i sjećanje: Memorijalni muzej holokausta ima Dvoranu sjećanja u kojoj gori vječni plamen, Kuća terora ima memorijalnu Dvoranu suza, gdje jeziva svjetla nježno lelujaju na nježnim križevima, Kigali Center ima Dječji memorijal i spomen rotondu, ali cijeli kompleks je uređen u vrtovima ruža, koji pružaju prostor i tišinu gdje se posjetitelji susreću sa svojim emocijama i mislima (Sodaro, 2018:169). S tim u vezi, SK Tunel D-B svakako ima potencijal za ostvarivanja ovakvih efekata, barem u konceptima koje donose idejna rješenja i projekti koji godinama stagniraju u procedurama za usvajanje. Poruke koje donosi ovaj memorijal su univerzalne vrijednosti, one o izdržljivosti, otpornosti i snazi duha te čovjekovoj iskonskoj volji za životom.

5.3. Edukacija mladih i posjetilaca

Vaspitno-obrazovne zadaće Spomeničkog kompleksa Tunel D-B realiziraju se u okviru djelatnog programa „Njegovanje kulture sjećanja i tekovina odbrambeno-oslobodilačkog rata '92.- '95,, te pomen i sjećanje na agresiju i genocid" kroz koji je Fond memorijala već dugi niz godina producirao sadržaje i educirao mlade na lokaciji Memorijalnog centra Kovači i Muzeja „Alija Izetbegović". Model radionica apliciran je i na lokaciji SK Tunel D-B. Godine 2013. ustanovljen je program edukacije učenika osnovnih i srednjih škola o kulturi sjećanja i njegovanju tekovina, na „Dane otvorenih vrata SK Tunel D-B". Od 2013. godine učenici sa prostora Kantona Sarajevo redovno, svake godine posjećuju Tunel spasa i uče o prošlosti kroz muzejske radionice. Posjete su redovne sa tendencijom rasta.

Tabela 3. Prikaz broja posjeta učenika osnovnih i srednjih škola KS, u sklopu „Dana otvorenih vrata SK Tunela D-B"[74]

Godina	Broj posjeta	Godina	Broj posjeta
2013.	3000	2018.	5000
2014.	4000	2019.	**5000 + 2000** iz drugih kantona
2015.	5000	2020.	Nije realizovano - COVID
2016.	5000	2021.	Djelimično realizovano - COVID
2017.	5000	2022.	**6000 + 3000** iz drugih kantona

74 Izvještaji o radu Fonda memorijala 2013-2022. godinu

Pored redovnih edukacija u okviru Dana otvorenih vrata, uvedene su specijalizirane edukacije i radionice, poput „Kustos na jedan dan" (2016.) za 200 učenika na gostujućoj izložbi „Naoružanje Drugog svjetskog rata"[75]; specijalizirana radionica za štićenike Zavoda "Mjedenica", gdje djeca kroz igru, zabavu, crteže, pravljenje eksponata od glinomola uče o prošlosti, ustanovljena 2017. će se držati i 2018. godine[76]; a 2021. godine će biti najavljen i program edukacije učenika u dijaspori putem virtualnih historijskih časova namijenjenih djeci svih uzrasta, gdje bi djeca putem aplikacije obilazila muzejsku postavku. Međutim, osim jednog održanog časa putem Zooma sa učenicima iz Melburna (Australija) program se nije dalje nastavio.[77]

Okretanje digitalnim mogućnostima u muzejskoj djelatnosti dešava se u kontekstu širenja virusa COVID-19, 2020. i 2021. godine, kada se traga za rješenjima u sferi novih tehnologija. U tom periodu SK Tunel D-B uglavnom nije razvijao svoje aktivnosti niti pratio trendove rada drugih muzeja, već je vrijeme kada je kompleks bio zatvoren za posjete, iskorišteno za poboljšanje sadržaja muzejske postavke.

U 2022. godine SK Tunel D-B uvodi i „digitalnu knjigu pedagoških aktivnosti" za unos fotografija i podataka o održanim historijskim časovima, te se iste godine ustanovljava i edukativna radionica „Istraživači na jedan dan" za učenje kroz audio-vizuelne materijale, kviz, individualan i grupni rad, sa učenicima osnovne škole[78]. Nadalje, od edukativnih sadržaja koji se odnose na mlade jeste i program volontiranja za međunarodne studente na SK Tu-

75 Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2016. godinu
76 Izvještaji o radu Fonda memorijala za 2017. i 2018. godinu
77 Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2021. godinu
78 Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2022. godinu

nel D-B, ustanovljen 2016. godine, gdje je te godine 9 studenata iz različitih zemalja (Bahreina, Kanade, Turske, Grčke, Portugala) volontiralo na Tunelu, a 2017. godine još dva volontera, nakon koje nažalost ovaj program nije nastavljen. Studenti su radili na različitim projektima SK Tunela D-B, poput poboljšanja i razvijanja *web* dizajna, marketing plana i na kulturnim projektima.[79]

Ustanovljena je praksa edukacije uposlenika, koja je potom diversificirana. Tako su uposlenici prošli obuku za upozoravanje na mine, od BH MACA i EUFOR-a (2013.), jer je dio izložbene postavke sa replikama NUS-a imao za cilj educirati posjetioce, prevashodno djecu, na opasnosti zaostalih mina u BiH, a stručno opismenjavanje realizirano je službenim posjetama muzejskim ustanovama u zemlji i regionu, i to: Vukovar, Memorijalni centar Ovčara, masovna grobnica Ovčara, Memorijalni centar Domovinskog rata u kasarni Vukovar i vukovarskoj bolnici (2014.) radi razmjene iskustava i uspostave saradnje, posjeta muzejima Dubrovnika te Arheološkom muzeju Narona u Vidu kod Metkovića te gradu Zagrebu (2015.).[80]

Smisao edukacije, obrazovanja u kulturi sjećanja je u tome da ciljna grupa, naročito mladi, nauče nešto iz prošlosti kako bi na bazi tih pouka i znanja gradili slobodniju i pravedniju budućnost. Ciljevi i efekti obrazovanja su širi nego se to čini, i ogledaju se o razvijanju društvene odgovornosti koju kada pojedinac razvije, postaje jedno moralno biće, vođeno savješću. Uz savjest kao etički aspekt društvene odgovornosti, ljudi izgrađuju proaktivnost, razvija se društvena kohezija, tolerancija, prihvatanje različitosti, uvažavaju se različita mišljenja i shvatanja svijeta. Sa takvim efektima, obrazovanje je čini se najvažnije i najmoćnije oruđe

79 Izvještaji o radu Fonda memorijala za 2016. i 2017. godinu
80 Izvještaji o radu Fonda memorijala 2013-2015. godine

koje jedno društvo posjeduje da bi opstalo i sebi obezbijedilo „usklađenost s vremenom" (Bakić, 2023:57-66). Nadalje, moguće je označiti obrazovne procese kompromitiranim od strane političkih upliva što se može prepoznati kao strukturalni problem savremenog društva, gdje savremeno obrazovanje pokazuje nemoć da transcendira postojeće i da ga mijenja, zbog visokog stepena politizacije i banalizacije kulture sjećanja, i nepostojanja koncepta obrazovne kulturne politike u strateškim dokumentima države (Bakić, 2023:61), ili se može ukazati na činjenicu da uprkos globalnoj proliferaciji memorijalnih muzeja koji pozivaju 'nikad više', uvijek iznova počinje nasilje, genocid i zvjerstva, često uz puno znanje međunarodne zajednice. Muzeji uglavnom služe obrazovanju, ali memorijalni muzeji balansiraju historijske narative sa aktivnim emocionalnim iskustvom, koje prodornije utječe na posjetioca. Ali kako je prošlost uvijek podložna interpretaciji, koja je najčešće politička, vjerovanje da sjećanje na kolektivna traumatska iskustva mogu prevazići aproprijacije grupe ili nacije je isuviše optimistično, jer su memorijalni muzeji, zaključuje Sodaro, ipak na kraju politički projekti. A nacionalna (politička) interpretacija prošlosti je najčešće hegemonijska i selektivna (Sodaro, 2018: 173-180). Ipak, Sodaro će zadržati vjeru da su memorijalni muzeji važan dio nastojanja da se uči iz prošlosti zarad bolje budućnosti.

Vraćajući se na obrazovne aktivnosti SK Tunel D-B, uočljivo je da je osmišljeno obrazovanje školaraca kroz projekat „Dani otvorenih vrata" jedini kontinuiran napor u ovom segmentu djelatnosti. Ostale aktivnosti su usputne i incidentalne, i počivaju na entuzijazmu uposlenika, što će potvrditi tezu o nepostojanju šire obrazovne kulturne politike izvan institucije SK Tunel D-B. Drugi dio problema leži i u činjenici da svako temeljitije osmišljavanje politike obrazovanja u kulturi sjećanja traži i adekvatne prostorne

uslove, koji u oskudnim mogućnostima kompleksa jednostavno nisu ispunjeni. Sa narastajućim brojem posjetilaca, sve je manje prostora za učenike, za učenje i edukaciju, a tek nikako za mir, refleksiju i kontemplaciju.

Osim obrazovnog usmjerenja što ga je ponudila Studija izvodljivosti, značajni se napori daju i turističkom razvoju lokacije SK Tunel D-B. U tom smislu, razvijen je plan turističke promocije kompleksa, koji je u značajnom dijelu i proveden od strane nove uprave.

U lokalnim promotivnim ali i kulturno-obrazovnim kretanjima, odmah s početkom rada, SK Tunel D-B uključen je u tradicionalnu manifestaciju „Odbrana BiH - Igman 2012", kao mjesto sjećanja na kojem je za mlade učesnike manifestacije držan ratni komandant i učesnik izgradnje Tunela spasa, Ismet Hadžić Mutevelija držao jedan čas historije. Specifičnost Tunela spasa kao memorijala jeste ta da su stanovnici u okruženju, i svi istaknutiji građani ovoga dijela grada, pa i sami zaposlenici na kompleksu, pretežno direktno vezani za historiju njegova nastanka ili ratni period općenito, tako da pripovijedanje ili „story telling" postaje najznačajnijom kulturnom i društvenom aktivnošću dijeljenja sjećanja na ovome mjestu. U narednih 10 godina zadržat će se praksa da Tunel bude dijelom te manifestacije, na različite načine, a najčešće kao mjesto gdje se za grupe posjetilaca napravi neki historijski osvrt na ratne dane.

Već 2013. godine organizirano je i obilježavanja godišnjice prokopavanja Tunela spasa, što je također praksa koja će se zadržati u budućnosti. Kako se te godine obilježavalo okruglih 20 godina od prokopavanja Tunela spasa, upriličena je svečanost na kojoj su prvi put uručene plakete, zahvalnice i priznanja svima onima

koji su učestvovali na izgradnji tunela, onima koji su kopali, projektovali, davali naredbe. Dobitnika je bilo više od 400, kako pojedinaca, tako i institucija.[81] Ova godišnjica ostat će prilika da se graditelji Tunela i učesnici događaja susreću svake godine, i održavaju vezu sa memorijalom za čiji nastanak su i zaslužni. Graditelji Tunela nastavit će direktno ili indirektno sudjelovati u obilježavanju godišnjica, kroz aktivnosti u istraživanjima, „story- tellingu", držanju historijskih časova, doprinosu u izradi prezentacijskih materijala, i slično, i po tome je ova prigoda doista posebna.

Prva međunarodna manifestacija koju je SK Tunel D-B uvrstio u svoj redovni program bila je obilježavanje Međunarodnog dana muzeja i Evropske noći muzeja, 18. maja, čime se pridružio mreži od preko 30.000 muzeja širom svijeta. Svake godine u okviru ponuđene teme muzeji širom svijeta posebnim aktivnostima predstavljaju suštinu svoje misije.

Od zanimljivijih primjera aktivnosti izdvojili bismo zajedničko čitanje ratnog dnevnika, ili panel diskusiju „Muzeji i sporne povijesti: govoriti o neizrecivom u muzejima" sa učesnicima događaja, jednim maloljetnim borcem, jednim preživjelim genocida u Srebrenici, i jednim generalom. Neposredne diskusije sa učesnicima događaja ostvaruju jednu posebnu iscjeliteljsku atmosferu.

Nadalje, u kontekstu međunarodnih saradnji izdvaja se još i saradnja sa Evropskom kućom historije u Briselu, gdje SK Tunel D-B učestvuje u kreiranju stalne muzejske postavke ustupanjem eksponata koji predstavljaju život u opkoljenom Sarajevu, kao i saradnja sa AIESEC-om na programu razmjene volontera te *DVV International* iz Njemačke i *DVV* Turske, gdje je također realiziran program razmjene volontera, i panel diskusije sa radionicama.

81 Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2013. godinu

Ovdje je važno napomenuti da je međunarodna saradnja memorijalnih ustanova od izuzetnog značaja jer omogućava razmjenu znanja, iskustava i dobrih praksi u oblasti očuvanja, interpretacije i prezentacije kolektivnog sjećanja. U vremenu intenzivnih društvenih, političkih i kulturnih promjena, memorijalne institucije u cijelom svijetu suočavaju se sa sličnim izazovima koji se odnose na zaštitu historijskog naslijeđa, edukaciju novih generacija i suzbijanje historijskog revizionizma. Kroz međunarodne mreže i partnerske projekte razvijaju se inovativni pristupi memorijalizaciji, unapređuju stručni kapaciteti i podstiče dijalog koji doprinosi dubljem razumijevanju različitih iskustava stradanja, otpora i društvene obnove. Pored stručne dimenzije, međunarodna saradnja memorijalnih ustanova ima važnu društvenu i etičku funkciju jer doprinosi izgradnji kulture sjećanja zasnovane na univerzalnim vrijednostima ljudskih prava, solidarnosti i mira. Umrežavanje institucija iz različitih zemalja omogućava povezivanje lokalnih narativa s globalnim iskustvima, čime se jača svijest o zajedničkoj odgovornosti za očuvanje historijske istine i dostojanstva žrtava. Takva saradnja ne samo da podstiče međukulturalno razumijevanje, povjerenje i pomirenje, već i osnažuje memorijalne ustanove i njihove aktere, osoblje da djeluju kao relevantni društveni akteri u promicanju demokratskih vrijednosti i kritičkog odnosa prema prošlosti i sadašnjosti.

Prigodama različitih godišnjica ili manifestacija, SK Tunel D-B uspostaviti će saradnju sa brojnim ustanovama i partnerima, te zajednički raditi na interpretaciji prošlosti muzejskim diskursom.

Tematska i programska kretanja, prikazana u Tabeli 4, slikovito prikazuju širenje tematskog okvira i diversifikaciju aktivnosti kroz vrijeme.

Tabela 4. Pregled manifestacija sa programskim sadržajima na SK Tunel D-B i saradnji sa drugim ustanovama

God.	Događaji u organizaciji Fonda/SK Tunel D-B
2012.	▪ Manifestacija Odbrana BiH – Igman 2012
2013.	▪ Godišnjica prokopavanja Tunela spasa: - Izložba „Objekat D-B u svjetlu fotodokumentacije“ - projekcija filma „Objekt D-B“ - promocija Fotomonografije „Tunel spasa“ ▪ Međunarodni dan i Evropska noć muzeja: otvoren za posjetioce 09:00-24:00
2014.	▪ Dani Kantona Sarajevo: - Izložba ručno pravljenog naoružanja u „kućnoj radinosti“ / Muzej „Alija Izetbegović“ ▪ Međunarodni dan i Evropska noć muzeja: otvoren za posjetioce 09:00-24:00
2015.	▪ Godišnjica prokopavanja Tunela spasa: - Izložba „Welcome to Sarajevo“ /Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BIH ▪ Međunarodni dan i Evropska noć muzeja: - Izložba „Ratne zastave jedinica ARBIH“ - performans „Čitanje ratnog dnevnika“ - performans “Totalno umjetničko djelo pokret, slika i zvuk” - video projekcija autentičnih snimaka kopanja Tunela spasa ▪ Međunarodni dani turzima: izložbeni štand u KSC Skenderija od 08. do 11.maja
2016.	▪ Godišnjica prokopavanja Tunela spasa: - projekcija filma „Sarajevski ratni tunel-ključ grada, kapija Bosne“ ▪ Dani Kantona Sarajevo: - Izložba "Ratni dnevnici - svjedočanstva i zapisi o životu“ / Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BIH - Izložba „Naoružanje Drugog svjetskog rata“ i radionica „Kustos na jedan dan“/Historijski muzej BiH ▪ Manifestacija „Slovo Gorčina“ u Stocu: Izložba „Welcome to Sarajevo“ ▪ Manifestacija „Mostarsko ljeto“ u Mostaru: Izložba „Welcome to Sarajevo“ ▪ Međunarodni dan i Evropska noć muzeja: ▪ projekcija filma „Sarajevski ratni tunel-ključ grada, kapija Bosne"

God.	Događaji u organizaciji Fonda/SK Tunel D-B
2017.	▪ Godišnjica prokopavanja Tunela spasa: - Izložba „Oni su Tunel“ i „Iskustva prolaska kroz Tunel“ ▪ Dan Grada Sarajeva: - Izložba „Fragmenti Sarajeva“ /Historijski muzej BIH - Izložba „Ovo nam niko neće vjerovati“ /Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BiH ▪ Dan državnosti BiH: - Izložba „Bosna je našla svoj put“ - promocija knjige „Kratka historija BiH za period 1990-1995“ autor Zijad Rujanac ▪ Međunarodni dan i Evropska noć muzeja: - teatarski performans „Bosna prkosna od sna“ i „Majka Srebrenice“ - panel diskusija „Muzeji i sporne povijesti: govoriti o neizrecivom u muzejima“ ▪ Saradnja sa Sarajevo Film Festivalom ▪ Saradnja sa asocijacijom AIESEC (program razmjene volontera) ▪ Saradnja sa DVV International iz Njemačke i Turske kroz program razmjene „Mjesta sjećanja“ i panel diskusija i radionice
2018.	▪ Godišnjica prokopavanja Tunela spasa: - Izložba „Tunel spasa – spas u ratu, uspomena u miru“ i „Oni su Tunel“ 2. dio - Internacionalni stručni simpozij “Uloga dizajna u procesu komemoracije” /Asocijacija arhitekata u BiH ▪ Godišnjica stradanja u Ahmićima: - Izložba „48 sati pepela i krvi“ ▪ Godišnjica stradanja u Prijedoru – Dan bijelih traka: - Memorijalni program „Prijedor ’92 – da se ne zaboravi“ / Regionalni savez udruženja logoraša regije Banja Luka - Izložba fotografija „Stratišta prijedorske regije“ i video projekcija - umjetnička instalacija – replika logora Manjača ▪ Međunarodni dan i Evropska noć muzeja: - pozorišna predstava „Bio je lijep i sunčan dan“ i projekcija filma „Savršeni krug“
2019.	▪ Godišnjica prokopavanja Tunela spasa: - Izložba „Oni su Tunel“ i animirani film o Tunelu ▪ Međunarodni dan i Evropska noć muzeja: - pozorišna predstava „One way ticket“ ▪ Godišnjica genocida u Srebrenici: - Izložba „Srebrenica – lični predmeti“ /Muzej zločina protiv čovječnosti i genocida

God.	Događaji u organizaciji Fonda/SK Tunel D-B
2020.	▪ Godišnjica prokopavanja Tunela spasa: - Izložba „1425“ ▪ Međunarodni dan i Evropska noć muzeja: besplatan ulaz na jedan dan ▪ Dani Kantona Sarajevo: polaganje cvijeća
2021.	▪ Godišnjica prokopavanja Tunela spasa: polaganje cvijeća i prigodan program
2022.	▪ Godišnjica prokopavanja Tunela spasa: - projekcija video animacije budućeg izleda Edukativnog centra u kući Sloboda ▪ Dan opsade i Dan Grada Sarajeva: - besplatan ulaz na Tunel spasa - teatarska predstava „Bio je lijep i sunčan dan“ (MK Kovači) - saobraćajne table „1425 dana pod opsadom“ ▪ Međunarodni dan i Evropska noć muzeja: - projekcija filma „Sarajevski marš“ - razgovor o knjizi „Nesalomljivi“ autora Nermina Bošnjaka - radionice sa učenicima osnovnih škola i Centra za slijepa i slabovidna lica ▪ Otvorenje 100 m tunelske cijevi ▪ Godišnjica stradanja u Prijedoru – Dan bijelih traka: - Izložba o logorima u Prijedoru ▪ IX Festival glumaca BIH u Konjicu: Izložba „Tunel spasa - spas u ratu, uspomena u miru“.

5.4. Razvoj promotivnih strategija i turističke djelatnosti

U smislu korištenja turističkog potencijala, Studija je dala ekstenzivnu promotivno-marketinšku strategiju, koje se SK Tunel D-B, vidjet ćemo, u najvećem dijelu pridržavao. Ukratko, Studija je vidjela uspješno realiziranje marketinške strategije kroz saradnju sa Turističkom zajednicom KS i kreiranje krovnog brenda grada Sarajeva te razvoj turističkog podbrenda Tunela spasa kroz identitet i imidž krovnog brenda, odnosno kroz arhitekturu Turističke zajednice Sarajevo (Osmanković et al. 2008:113). Sporazum sa Turističkom zajednicom je potpisan 2014. godine[82] kada kreće ozbiljnija saradnja na promociji Tunela spasa kao kulturno-historijskog dobra i jedinstvene turističke atrakcije. Drugim riječima, potpisivanjem sporazuma sa Turističkom zajednicom 2014. godine započela je intenzivnija i sistematičnija saradnja usmjerena na promociju Tunela spasa kao jednog od najznačajnijih kulturno-historijskih lokaliteta Bosne i Hercegovine. Ova saradnja doprinijela je većoj vidljivosti Tunela spasa u domaćim i međunarodnim turističkim tokovima, afirmišući ga ne samo kao mjesto sjećanja na period opsade Sarajeva već i kao jedinstvenu turističku atrakciju koja svjedoči o izdržljivosti, solidarnosti i borbi za opstanak. Kroz zajedničke promotivne aktivnosti, unaprijeđena je njegova prepoznatljivost među posjetiocima, čime je dodatno osnažena njegova uloga u očuvanju kolektivnog pamćenja i predstavljanju historijskog naslijeđa široj javnosti.

82 Izvještaj o radu Fonda memorijala za 2014. godinu

Preporuke Studije sistematično su vodile SK Tunel D-B kroz branding i kreiranje prepoznatljivog vizualnog identiteta. U predstojećem pregledu preporuka, ispratit ćemo kako je SK Tunel D-B odgovorio na iste kroz godine rada, kao i rezultate koje su ostvarili.

Tabela 5. Preporuke Studije izvodljivosti realizacije projekta Tunel spasa D-B

Preporuke Studije	Realizacija preporuka
Sistem za podršku marketingu: Kreiranje brenda Sarajeva i podbrenda Tunela spasa, sa prepoznaltjivim vizualnim identitetom (ime, logo, znak, slogan, boje) koji su komplementarni.	Fond memorijala je 2014. godine potpisao sporazum o saradnji sa Turističkom zajednicom i Općinom Stari Grad, a od 2012. godine potpisuje se niz sporazuma sa pojedinačnim tut.agencijama.
Turističko ime za kompleks	Spomenički kompleks Tunel D-B koristi naziv Tunel spasa ili Tunnel of hope za turističke prezentacije
Kreiranje baze podataka: što podrazumijeva izrade baza podataka o tour-operaterima, agencijama, udruženjima, fakultetima, školama, medijima, kao i baze podataka o posjetiocima (kroz upitnike), a čija je svrha efikasno komuniciranje sa okolinom.	Baze podataka o tour-operaterima, školama na KS, i medijima izrađivane su postupno od prve godine rada, 2012., kroz potpisivanje sporazuma o poslovanju sa tour-operaterima i agencijama, kroz realizaciju edukacija na „Dane otvorenih vrata“ sa školama, i sa medijima kroz uspostavljanje komunikacije na medijskom pokivanju manifestacija i događaja na SK.
Kreiranje banke fotografija i filmova: specijalne fotografije kojima se kontrolira imidž destinacije, kao i filmova usklađenih sa foto bankom i vizualnim imidžom lokacije.	Već 2013. za potrebe web prezentiranja Tunela spasa izrađene su po tri serije profesionalnih forografija i video klipova.

Preporuke Studije	Realizacija preporuka
Razvoj informacijskog sistema: ispitivanja tržišta radi prikupljanja infomracija o motivaciji, percepciji, stavovima, radi definiranja turističke politike (i djelatne, prim.a.).	Upitnici su bili alat ispitivanja tržišta tek u prvim godinama rada SK. O kasnijim primjenama alata nema podataka.
Razvoj internet portala	2012. otvorena je web stranica www. tunelspasa.ba
Učešće na turističkim sajmovima radi povezivanja	Prvo učešće na sajmu zabilježeno je već 2014. i 2015. godine na „Međunarodnim danima turizma", kao i na „Sajmu boračkog zadrugarstva" i „Festival turizma Sarajevo" 2018. g.
Direktni marketing: paketi ponuda prema Potrošačima	Paketi ponuda prema potrošačima realizuju se kroz ugovre sa agencijama.
Press ture upoznavanja i pregledanja sadržaja za turističke agente, novinare	Upoznavanje sa sadržajima turističke ponude Tunela spasa realizuje se u sklopu saradnje sa turističkim agencijama.
Promotivni proizvodi, publikacije, reklamni materijali	Afiša Tunel spasa (2012-); Web stranica (2012-); Facebook, Twitter; Logotip (2013); Dokumentarne reportaže; Planeri (2014); Afiše, leci, bukmark (2015); Kese, rokovnici, cekeri (2017)
Vodiči, džepni, interni	Audio vodič na šest stranih jezika, na Brajevom pismu, Znakovnim jezikom

Važno je u tom smislu napomenuti da pregledne preporuke nisu jedine koje je donijela Studija, već one koje je SK Tunel D-B, prema izvještajima o radu Fonda memorijala, primijenio i koje je godinama razvijao. Također, prijedlozi iz Studije rađeni su na pretpostavci realizacije projekta „Memorijalni muzej opsade", koji je dosta veća i opsežnija zamisao, kao što su i prijedlozi strategije detaljniji i promišljeniji.

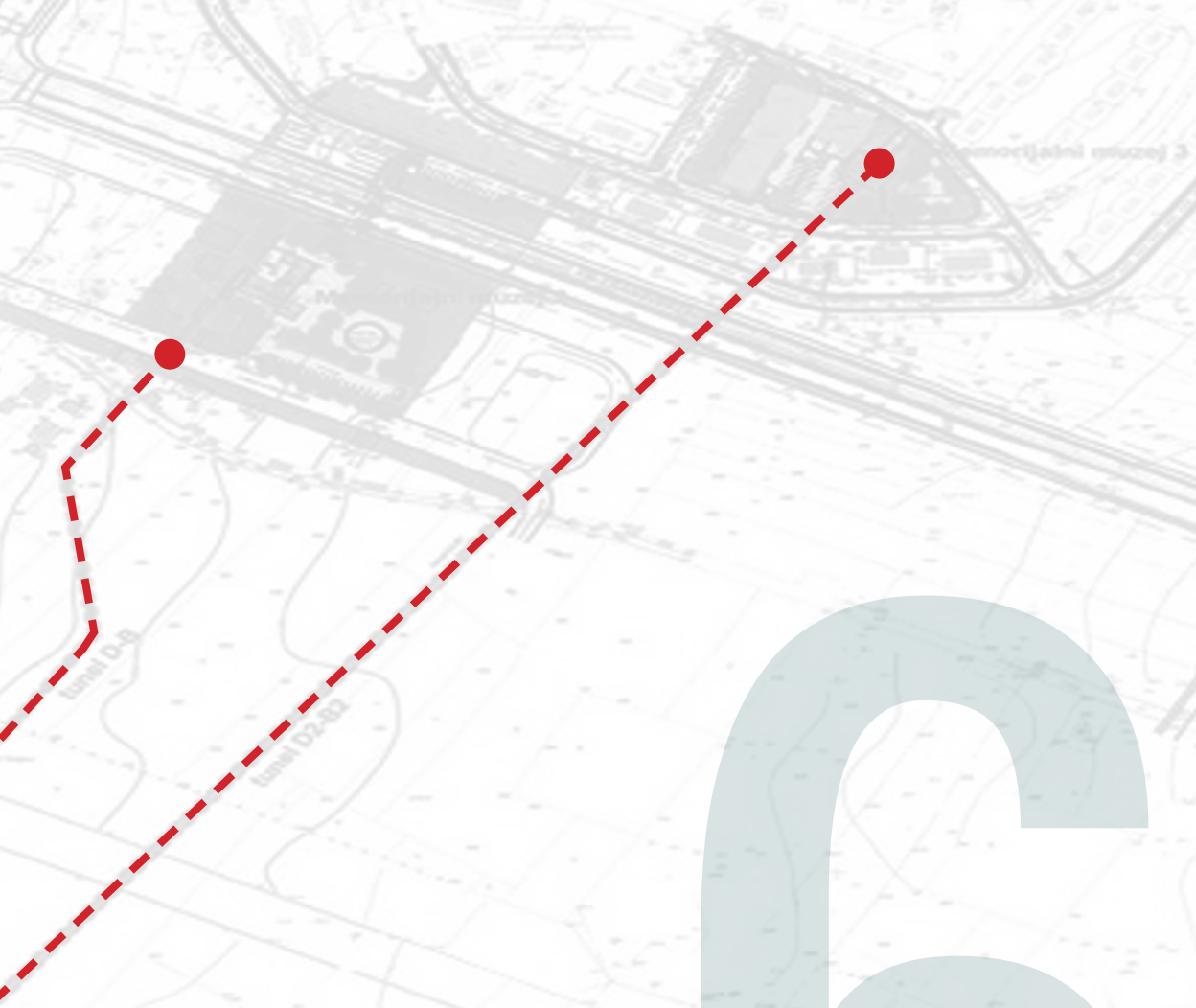
U svakom slučaju, tabela o ostvarenim posjetama na SK Tunel D-B u periodu od prelaska u javnu upravu, zaključno sa 2022. godinom, govori o uspjehu strategije i korištenju tek dijela potencijala zamišljenog Studijom. Još uvijek se turistički eksploatira samo kuća porodice Kolar sa okućnicom i 125 m tunelske cijevi.

Tabela 6. Broj posjetilaca na SK Tunel D-B na godišnjem nivou u periodu 2012-2022. godine

Godina	Broj posjeta	Godina	Broj posjeta
2012.	cca 50.000	**2018.**	135.790
2013.	preko 80.000	**2019.**	170.000
2014.	90.000	**2020.**	COVID
2015.	100.000	**2021.**	COVID
2016.	110.000	**2022.**	120.000
2017.	130.000		

Kontinuirani porast broja posjetilaca ima veze, naravno, sa širim strategijama turističkih marketinških napora, koji su, za razliku od obrazovnih i kulturnih, dobro promišljeni i razvijeni. To ima veze sa onim što podvodi pod djelovanje tržišnog mehanizma tzv. privatnog sektora koji se fokusira na one aspekte tržišne ponude koji su „probitačni". Tunel spasa se tako u javnosti, u medijima i promotivnim nastupima, pojavljuje kao „najposjećenija kulturno-historijska lokacija", „nezaobilazna turistička atrakcija" i sl. Može se reći da *dark tourism marketing* ima značajnu ulogu u povećanju vidljivosti mjesta povezanih s traumatičnim historijskim događajima, omogućavajući njihovu integraciju u savremene turističke tokove (Lennon, Foley, 2000). Kroz pažljivo osmišljene promotivne strategije, memorijalni lokaliteti poput Tunela spasa postaju dostupniji široj publici, istovremeno prenoseći važne poruke o prošlosti i kulturi sjećanja. Na taj način marketing ne doprinosi samo rastu posjećenosti, već i jačanju svijesti o historijskim iskustvima, očuvanju kolektivnog pamćenja i edukativnoj funkciji ovih prostora.

6

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

6

U Sarajevu pa ni u cijeloj Bosni i Hercegovini ne postoji spomenik sličan Tunelu spasa. Nastao usred razaranja kao izraz otpora i želje građana i građanki Sarajeva pod opsadom za slobodom, Tunel je u sebi sažeo sve ideale i humane vrijednosti koje su u memorijalnoj muzejskoj praksi ishodište i krajnji cilj pouka sjećanja. To ga je učinilo vrlo zanimljivom kulturno-historijskom ali i turističkom atrakcijom, koju je zbog vrijednosti i potencijala valjalo očuvati i zaštititi, a kako bi preuzeo svoju društvenu ulogu nosioca sjećanja posredstvom kojeg se moralno obrazuje i kreira društveno odgovorna zajednica.

Sva nastojanja da se Tunel spasa zaštiti kao kulturno-historijsko dobro i transformira u memorijalni muzej, godinama su nailazila na osporavanja, ograničavanja, komplikacije i lutanja. Iako je vlast (Vlada KS i Skupština KS) donijela adekvatne normativne okvire u prvim poslijeratnim godinama, sa ciljem da se zaštiti ovaj spomenik, provedba i alati zaštite nisu osigurani, te brojne angažirane institucije koje su bdjele nad ovim spomenikom nisu uspjele realizirati svoje zadaće. Posebnu odgovornost nose općine koje su dozvolile (ilegalnu) gradnju, širenje i ambijentalno narušavanje autentične lokacije Tunela spasa, istovremeno imajući u vidu tenzije općinskih službi sa lokalnim zajednicama koje nisu željele prepustiti svoj grunt za potrebe ovog projekta. Posljedično, realizacija prvog koncepta *„Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva*

1992-1995.“ nije imao realizaciju, jer prostor u kojem je zamišljen pretrpio je značajne izmjene, uključujući izgradnju dvije zgrade. Kako je ograničavajuće prema memorijalnom muzeju djelovao veliki razvojni projekat Međunarodnog aerodroma, tako su štetno po kulturno-historijske interese djelovali sitni interesi lokalnih vlasti koje su dopuštale izgradnju i širenje objekata na zaštićenom području. Kako su nestajali izvorni dijelovi pod trendovima adaptacije i uređenja, tako su improvizacijske intervencije značajno zanemarile autentičnost objekta, i ambijentalno ga nepovratno oskrnavile.

Konačno nakon dvadeset godina definiran je projekat razvoja Spomeničkog kompleksa Tunel D- B i određen jedan ritam parcijalne izgradnje po fazama, pod upravom Fonda memorijala. Do tada se naravno moralo odustati od prethodno koncipiranog velebnog zdanja koje se prostiralo na dvije općine, uključivalo dvije tunelske cijevi i tri muzejska objekta. Radije se prigrlila realistična ideja razvoja sa obje strane aerodromske piste, povezane simbolikom arhitektonskog rješenja, ali ne i tunelom, koji je zauvijek zatvoren.

Vođeni dokumentima, pokušali smo rasvijetliti rasprave koje su usmjeravale njegov razvoj, kao i osvijetlili lokalne interesne politike koje su demonstrirale svoju ambivalentnost spram instrukcija struke. U konačnici, definirani put iako je došao sa dvije decenije zakašnjenja ipak ostavlja prostora optimističnim pogledima u budućnost. Novi idejni projekt oblikovan u *UP „Spomenički kompleks Tunel D-B“* je otvorio nove mogućnosti vraćanja Tunela spasa zajednici i ostvarivanju adekvatne interakcije kako bi bio prigrljen i doživljen svojim. Pa čak i ozljede provizornih intervencija

koje su nagrdile njegovu izvornost novim se pristupom uvrštavaju kao vrijedan sloj historije koji ga dodatno potvrđuje.

Što se tiče djelatne politike, osvrnuli smo se na razvoj Spomeničkog kompleksa Tunel D-B u kontekstu muzejskih i kulturno-obrazovnih zadataka, te turističke politike. Kroz prizmu teorijskih koncepcija o upotrebi kulture sjećanja u memorijalnim muzejima širom svijeta, nastojali smo dati obrise mogućnosti koje bi Spomenički kompleks Tunel D-B mogao postići o odgojno-obrazovnom i transformativnom smislu, a kroz komparaciju sa operativnim konceptima kojima se vodila uprava Spomeničkog kompleksa u razvoju lokacije, ponudili smo mjerljive rezultate tih kretanja, koje smo ocijenili ograničenim i umjerenim. Obrazovne aktivnosti na Tunelu spasa, mada impresivne u komparaciji sa drugim sličnim institucijama, ipak su incidentalne i nerazvijene, što je odraz šire strateške obrazovne ambivalentnosti u institucijama koje su odgovorne za kreiranje obrazovnih i kulturnih politika. Ohrabrujuće je to što se razvijaju, rastu i diversificiraju u prostorno ograničenim uslovima, ali, da bi bile konstruktivne i postizale željene rezultate moraju imati uslove za to. U procjeni turističkih ambicija i dometa, Tunel spasa je zadovoljio određena očekivanja. Ona nisu ta koja operativni koncepti predviđaju jer ni lokacija nije onakva kakvom je koncepti zamišljaju. Ipak, rast se objašnjava tržišnom potražnjom i interesima privatnog sektora za ponudama koje su „probitačne".

Zbog nekonzistentnih društveno-političkih utjecaja na razvoj Tunela spasa, dugotrajnih procesa donošenja rješenja, SK Tunel D-B funkcionira u prostorno ograničenim mogućnostima zbog čega se još nikada nije razvio u memorijalni muzej kakav dolikuje.

Razvoj sadržaja dosta je ograničen i relativno siromašan, a programi za šire djelovanje još nikada nisu doneseni. Rad SK Tunel D-B uglavnom je usmjeren na pretvaranje kulturnog javnog dobra u turističku atrakciju, utilizirajući tek mali dio prostora što ga je omogućila kuća porodice Kolar sa okućnicom i provizornim objektima. Jednostavno rečeno, sve dok se ne realizira zamišljeni koncept Spomeničkog kompleksa Tunel D-B, rezultati rada biti će umjereni i neće postići svoj puni kapacitet.

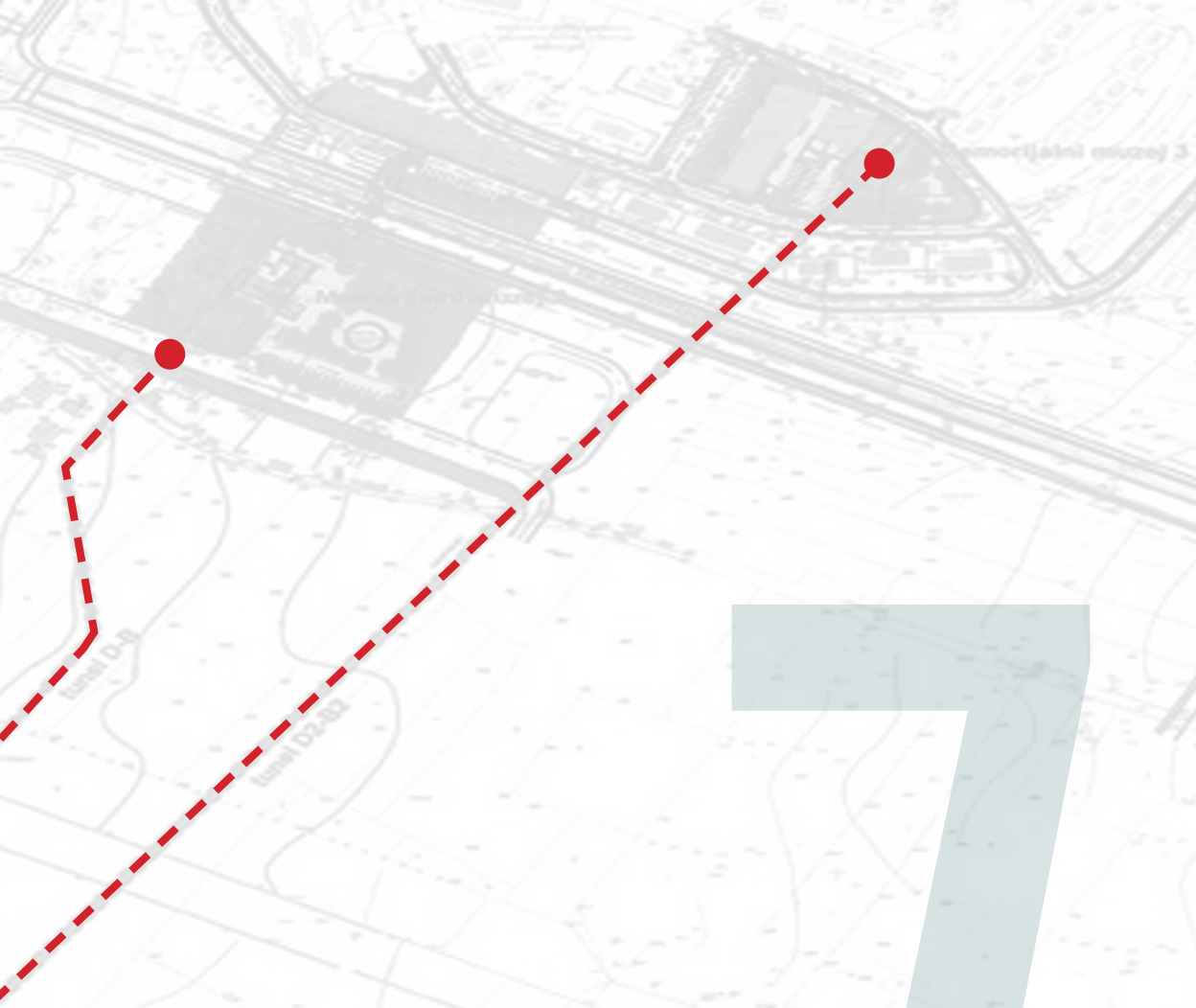
Kako se politika još uvijek nije odlučila omogućiti realizaciju projekta, čekajući usvajanje drugog Urbanističkog projekta i treću izmjeni Odluke o zaštićenom dobru, umjesto kretanja naprijed, naziru se nova lutanja u konačnom arhitektonskom opredjeljenju. Fond memorijala je 2022. godine predstavio dva nova idejna rješenja na lokaciji Butmir i Dobrinja. Suprotno projektu *„Spomenički kompleks Tunel D-B"* koji je u procesu usvajanja, usvojen je i apliciran projekat preobrazbe kuće Sloboda u Edukativni centar. Nije jasno u kom se smjeru ide sa ovom izmjenom, ali odstupanje od usaglašenog UP-a će, svakako, uzrokovati nova odlaganja, usaglašavanja, i najvjerovatnije, redukcije samog arhitektonskog rješenja. Ostaje da se vidi.

Spomenički kompleks Tunel D-B dio je lične priče svih ljudi koji su tokom rata pronalazili svoj put do životno potrebnih namirnica. Nastao je unutar bezobzirne destrukcije i zla, kao manifestacija otpora, neprihvaćanja okolnosti opsade, kao izraz želje za životom, kao simbol povezivanja i susreta. Kao takav on je fantastičan posrednik koji traumatična sjećanja jezikom vrijednosti i nade, može iskomunicirati društvu. Pa, iako su memorijalni muzeji još jedan alat političke dominacije, ipak su lekcije koje nosi ovaj spo-

menik životno važne, i moraju postati dio kulturnih i obrazovnih politika društva.

Iako je Spomenički kompleks Tunel D-B jedna od najposjećenijih muzejskih ustanova u državi, možemo zaključiti da je njegov razvoj bio tek umjeren, pretežno zbog nedovoljne društveno-političke opredijeljenosti da se ovaj projekat razvije u punom njegovom kapacitetu.

7

POGOVOR ILI NOVE DILEME

7

Urbanistički projekat Spomenički kompleks Tunel D-B bio je na pragu usvajanja kada je Aerodrom stavio svoje primjedbe, nakon čega je rješavanje tog pitanja usmjereno na izmjenu *Odluke o stavljanju dobra baštine Spomenički kompleks Tunel D-B pod zaštitu*. Aerodrom se nada(o) da će preinakom *Odluke* olakšati procedure za širenje i izgradnju vlastitih kapaciteta, u okviru svog plana, ali i definirati interesne parcele i njihovu zaštitu u odnosu na okolne objekte. Međutim, iako ista još uvijek nije usvojena, Aerodrom je ipak uspio izgraditi spornu Vatrogasnu službu. U kontekstu interesa Fonda odnosno Spomeničkog kompleksa, ovo je još jedna procedura harmonizacije stavova koja će 'trošiti dragocjeno vrijeme'.

S druge strane, Urbanistički projekat SK Tunel D-B još uvijek nije usvojen, a objekti iz projekta doživljavaju nove transformacije, ovaj put inicijativom samog Fonda memorijala. U 2022. godini kuća Sloboda projektom „adaptacije i tekućeg održavanja" se transfromira u Edukativni centar, mada je pobjedničkim idejnim rješenjem, unešenim u UP koji je u procesu usvajanja (!), predviđeno zadržavanje postojećeg stanja, uz izgradnju posebnog objekta od nabijene zemlje i otvaranja dijela tunelske trase koji bi onda bio podzemno povezan sa novim objektom. To, međutim, nije pravac u kojem se ide.

Također, sa butmirske strane urbanističkim projektom je planirano vraćanje kuće Kolara u izvorno stanje, uključujući uklanjanje privremenih objekata (nadstrešnice, suvenirnice, video soba), i izgradnja posebnog objekta od nabijene zemlje koji ponire u zemlju do nivoa tunelske cijevi, gdje bi bili smješteni svi muzejski sadržaji. Umjesto toga, Fond je izradio još jedno idejno rješenje za novu zgradu na ulazu u kompleks [83] dajući naznake moguće promjene smjera kretanja i sa butmirske strane. Ograničene intervencije na butmirskoj strani Spomeničkog kompleksa pokazuju da je arhitektonski razvoj lokacije Tunela spasa još uvijek tek incidentalan, a očekivani društveno- politički momentum za realizaciju zamišljenog memorijala je na pragu još jedne promjene smjera.

U prethodnim poglavljima smo nastojali analizom funkcioniranja SK Tunel D-B u trenutnim okolnostima, dok se čeka usvajanje UP-a, pokazati zašto je realizacija zamišljenog muzeja prema pobjedničkom idejnom rješenju jedini ispravan put kojim kantonalne vlasti jednostavno moraju smoći snage da izvedu ovaj projekat. Svako novo lutanje uzet će mnogo vremena, a toliko ga je već potrošeno, prije nego Spomenički kompleks Tunel D-B, uspije ispričati priču o opsadi Sarajeva.

83 Vidjeti više u: Idejni projekat „Ulaz u SK Tunel D-B", br. ID810/2022, Sarajevo, 10/22

Ilustracija 10. Idejni projekat ulaza u Tunel sa butmirske strane

Ilustracija 11. Idejni projekat Edukativnog centra u kući Sloboda na Dobrinji

Više od tri decenije nakon prokopavanja i više od deceniju nakon stavljanja pod javnu upravu, Spomenički kompleks Tunel D-B i dalje je više obećanje nego ostvaren memorijalni muzej. Put Tunela spasa, koji smo pratili kroz knjigu – od njegovog nastanka i transformacije u privatni muzej porodice Kolar, preko normativnih okvira kojima su vlasti u prvim poslijeratnim godinama uspostavile odnos prema ovom memorijalu, sve do urbanističkog projekta koji godinama čeka usvajanje – ne zatvara se jednim konačnim odgovorom ili rješenjem, već radije otvara niz novih naučnih, prostornih i društvenih dilema.

Prva dilema s kojom nas ostavlja ova knjiga tiče se autentičnosti memorijalne lokacije, koju je stručna komisija Zavoda za zaštitu još 1999. godine prepoznala kao jednu od temeljnih vrijednosti Tunela spasa. Paradoks koji je obilježio njegov postratni razvoj jeste da je ta vrijednost sačuvana zapravo zahvaljujući privatnoj inicijativi porodice Kolar, a ne institucionalnom djelovanju. Sačuvano je 25 metara izvorne tunelske cijevi koja je, do ovog istraživanja, ostala jedini autentični dio tunela. Javne institucije su, s druge strane, vrlo rano donijele odluke o sanaciji i zaštiti, ali nisu uspjele sačuvati ambijentalnu cjelinu u njenoj izvornosti. Konstruktivna sanacija najvećeg dijela tunelske cijevi pokrenuta je prije svega zbog Aerodroma, a gradnja i nadogradnja stambenih objekata u zaštićenom obuhvatu, koju su općine tolerisale, nepovratno je izmijenila ambijent u neposrednoj blizini ulaza i izlaza sa obje strane tunela.

Prema tome, dilema pred koju nas stavlja ova problematika nije više kako vratiti izvorno stanje, jer je ono u najvećem dijelu izgubljeno, već kako se odnositi prema slojevima koji su nastali

u poslijeratnim godinama te kako privoliti institucije da ozbiljno pristupe tome pitanju. Sabina Tanović, autorica idejnog rješenja, predlaže da se i neuredna, improvizacijska evolucija prostora, kao i interpretacije koje su unosili sami vlasnici, posmatraju kao vrijedan sloj historije, jer nalikuju životu tokom opsade (Tanović, 2019:27). Takav pristup pomiruje autentičnost i promjenu, ali samo pod uslovom da se svaka nova intervencija pažljivo promišlja i jasno razlikuje od izvornog. Upravo zato preobrazba kuće Sloboda u Edukativni centar, mimo rješenja iz urbanističkog projekta koji je u procesu usvajanja, otvara bojazan da se ponovi ono što se već dešavalo: da parcijalna i provizorna rješenja, donesena iz praktičnih razloga, postanu trajna i izbrišu ono što je trebalo sačuvati.

Druga dilema odnosi se na pitanje kojim smo zaključili i teorijski dio ove knjige: ko ima pravo da odlučuje o memorijalu? Hronologija koju smo rekonstruisali na osnovu dostupne dokumentacije pokazuje da o sudbini Tunela spasa nikada nije odlučivao jedan akter, već su u različitom kapacitetu bili uključeni struka, kantonalne i općinske vlasti, kantonalne institucije, Aerodrom, Fond memorijala i lokalna zajednica. Multiinstitucionalni pristup bio je za Tunel spasa koliko poželjan toliko i problematičan. Uključene institucije često su imale suprotstavljene interese, ili pak nedovoljnu koordinaciju rada, pa su rješenja koja su donosile za Tunel spasa bila kompromis u kojem je memorijal gubio. Primjer javne rasprave na Dobrinji, od 19. decembra 2012. godine, u kojem se zahtjev za očuvanje zaštićenog obuhvata bezuspješno suprotstavlja praksi ilegalne gradnje i nadogradnje unutar obuhvata, najjasnije ilustruje nedostatak vizije za projekat. U tom sukobu, sjećanje na otpor našlo se nasuprot životnim interesima upravo

onih koji su taj otpor pružali u ratu, a za tu dilemu ni struka ni politika nisu ponudile zadovoljavajući odgovor.

Na drugoj strani ovih procesa stajao je Međunarodni aerodrom Sarajevo, koji je dosljedno, od 1997. godine do danas, štitio vlastite razvojne interese. Njegov stav da je *„sa aspekta sigurnosti i bezbjednosti nedopustivo otvaranje i korištenje predmetnog tunela ispod manevarskih površina",* znači da tunel, koji je u ratu povezivao dvije strane piste, u miru ostaje trajno prekinut. Memorijal je tako osuđen da postoji i djeluje na dvije odvojene lokacije, koje se mogu povezati samo arhitektonskom simbolikom i narativom, što je Tanović i promislila u svome rješenju prostora. Ipak, proračunati finansijski interes jednog javnog preduzeća pokazao se jačim od simboličkog kapitala jednog od najvažnijih spomenika opsade, što je, uz svo razumijevanje za sigurnosne standarde, poruka koja zaslužuje kritičko promišljanje.

I ovo sučeljavanje riješeno je na štetu memorijala. Iz perspektive teorije sjećanja, ovdje se potvrđuje teza da akteri sjećanje ne posjeduju, već ga prave posredstvom znakova za sjećanje, u skladu sa vlastitim ciljevima (Kuljić, 2006:6). Prethodna dva primjera pokazuju da su interesi Tunela spasa, kao prostora sjećanja, potisnuti u korist drugih (kratkoročnih) ciljeva. U ovim procesima, glas onih koji su Tunel gradili i koristili, kao i glas struke uostalom, ostali su na margini. Graditelji Tunela okupljaju se svake godine na godišnjici prokopavanja, učestvuju u istraživanjima i historijskim časovima, ali u odlukama o prostornom razvoju kompleksa njihov glas se ne čuje.

Treću dilemu otvorili smo kroz pitanje karaktera samog spomeničkog kompleksa – da li on funkcionira kao memorijalni muzej ili

turistička atrakcija. Statistike o posjetama koje smo prikazali kroz analizu izvještaja govore o uspješnom poslovanju i postupnom rastu broja posjeta. Marketinška strategija, oslonjena na preporuke Studije izvodljivosti (Osmanković et al., 2008), dosljedno je provedena i dala je svoje rezultate. Međutim, razvoj kulturnih i obrazovnih sadržaja nije pratio turistički rast. Izložba je, kako primjećuje Tanović, visoko didaktička, ne nudi posjetiocima prostor za interakciju i samostalno istraživanje i ne propituje sporna mjesta sjećanja (Tanović, 2019:27), a kompleksu nedostaje prostor za tišinu i kontemplaciju, koji Sodaro smatra ključnim za transformativni učinak memorijalnog muzeja (Sodaro, 2018:169).

Memorijalni lokaliteti povezani sa stradanjem i ratom širom svijeta suočavaju se sa istim iskušenjem, u kojem tržišna logika „probitačnog" potiskuje kritičke, etičke i obrazovne funkcije memorijalnog muzeja, pa posjeta postaje tek konzumacija tuđeg ratnog iskustva (Lennon, Foley, 2000). Za Tunel spasa to nije apstraktna opasnost. Kad se od tri funkcije memorijalnog muzeja – muzejske, memorijalne i obrazovne (Sodaro, 2018:161-163) – razvija prvenstveno ona koja donosi prihod, tada se progresivno uvećava rizik od produbljivanja napetosti između autentičnog i onoga što je dramatizirano kako bi izgledalo autentično. U tom smislu, izazov za predstojeći period ne bi stajao u tome da se turistički potencijal smanji, već da se Tunel spasa učini mjestom promišljanja a ne samo mjestom obilaska, te da se takvo opredjeljenje potvrdi u snažnoj programskoj praksi a ne ostane samo deklarativno.

Četvrta dilema odnosi se na prijenos sjećanja na generacije koje opsadu nisu doživjele, te na uzajamnu vezu Tunela sa lokalnom zajednicom. Analiza programa rada kroz godine javnog dje-

lovanja spomeničkog kompleksa pokazala je da je program „Dani otvorenih vrata" jedini kontinuiran obrazovni napor kompleksa. Ostale aktivnosti, od radionica do virtualnih historijskih časova, ostale su usputne, što potvrđuje i tezu o nepostojanju šire obrazovne kulturne politike u strateškim državnim, odnosno kantonalnim dokumentima (Bakić, 2023:61). Jednako tako, sam memorijal okružen je potencijalima koji dolaze iz neposredne zajednice preživjelih opsade među kojima se nalaze i graditelji, kopači i korisnici tunela, živi svjedoci događaja kojima je prostor posvećen. Iako analiza programa rada Tunela spasa bilježi i rad sa lokalnom zajednicom, gdje, primjerice, obilježavanjima godišnjica njegovog prokopavanja prisustvuju kako pojedinci tako i institucije zaslužne za izgradnju tunela, ipak su takav rad i povezivanje sa lokalnom zajednicom i dalje nedostatni. Potrebno ih je razvijati i produbljivati, jer je ta generacija na pragu smjene, a sa njom odlazi i neposredno, usmjereno sjećanje, koje može biti najsnažniji edukativni resurs kompleksa. Prelazak sa živog sjećanja svjedoka ka institucionaliziranom kulturnom pamćenju zahtijeva da se svjedočanstva sistematski prikupe, arhiviraju i ugrade u muzejsku postavku i obrazovne programe dok je to još moguće. Napokon, važno je da SK Tunel D-B, kao ustanova koja se prevashodno bavi opsadom Sarajeva, u naučno-istraživačkom smislu, odgovori i takvim zahtjevima.

Peta, možda i najsloženija, dilema kojom se bavimo u ovoj knjizi tiče se narativa. Tunel spasa nastao je kao simbol otpora, spasa i nade, ali je u poslijeratnom periodu postao i dio šireg projekta oblikovanja identiteta. Formuliranjem okvira projekta „Opsada i odbrana Sarajeva 1992-1995.", kroz koji je kasnije Tunel prešao pod upravu Fonda memorijala, pokazalo se da je primarni interes

vlasti bio identitarni, ostvaren posredstvom znakova za sjećanje (Kuljić, 2006; Assmann, 2015). Na ovakve izazove u razvoju memorijalnih projekata upozorava i Sodaro, ukazujući na to da su memorijalni muzeji, uprkos svojoj uzvišenoj misiji, i politički projekti čija je svrha jačati određene, često hegemonističke poglede na prošlost (Sodaro, 2018:180). Tunel spasa tu nije izuzetak, i upravo zato kritička kultura sjećanja, kojom smo otvorili ovu knjigu, mora biti i mjerilo njegovog daljeg razvoja.

Kultura sjećanja nije statičan i jednom zauvijek oblikovan sistem reprezentacije prošlosti, već dinamičan društveni proces u kojem se značenja prošlih događaja neprestano iznova pregovaraju, potvrđuju, osporavaju i prilagođavaju promjenama u društvenom i političkom kontekstu (Kuljić, 2006). Transformacija narativa stoga ne podrazumijeva nužno brisanje ili napuštanje postojećih oblika sjećanja, već njihovu interpretaciju kroz nove društvene perspektive, iskustva i vrijednosne obrasce (Bakić, 2021). Ono što je u jednom historijskom trenutku bilo predstavljeno kao dominantna i gotovo neupitna interpretacija, u drugom može postati predmet kritičkog preispitivanja. U tom smislu, promjene u kulturi sjećanja predstavljaju i pokazatelj širih društvenih transformacija, jer način na koji društvo govori o prošlosti istovremeno govori o tome kako razumije vlastitu sadašnjost, identitet, pripadnost i odnose moći.

Međutim, transformacija narativa otvara i pitanja društvene moći nad prošlošću: ko ima pravo da određuje šta će biti zapamćeno, šta zaboravljeno, čije će iskustvo biti priznato, a čije marginalizirano ili potisnuto (Assmann, A., 2011). Upravo se na tom mjestu kultura sjećanja susreće s procesima selekcije, institucionalizacije i politizacije kolektivnog pamćenja.

Peta dilema nosi i svoju drugu stranu. Transformacija narativa ne vodi nužno ka pluralizaciji sjećanja, već, suprotno tome, može voditi ka novim oblicima homogenizacije, instrumentalizacije prošlosti i historijskog revizionizma, što se odnosi i na Tunel spasa. U vremenu u kojem su relativizacija i negiranje opsade i dalje prisutni u javnom prostoru, autentični memorijal poput Tunela spasa ima nezamjenjivu ulogu svjedočanstva. Prema Dubravki Stojanović, historijski revizionizam ima za cilj promjenu historijskih činjenica, prećutkivanje onih koje se ne uklapaju u željene političke poruke i naglašavanje onih koje su „odgovarajuće", ali i potpuno izmišljanje podataka (Stojanović, 2024:141). Ovakve manipulacije historijskim činjenicama imaju i dodatni cilj – promjenu sistema vrijednosti (ibid.).

Sociološki posmatrano, zato je ključno razlikovati transformaciju koja omogućava uključivanje potisnutih glasova i kompleksnije razumijevanje prošlosti od transformacije kojom se postojeće hijerarhije sjećanja samo zamjenjuju novim. Kultura sjećanja tako postaje prostor kontinuirane društvene borbe za značenje prošlosti, ali i za oblikovanje budućnosti, jer svaka promjena dominantnog narativa istovremeno predstavlja promjenu načina na koji zajednica definiše sebe i svoje mjesto u svijetu. Selekcija događaja, aktera i iskustava koji ulaze u javni prostor sjećanja uvijek je povezana s određenim odnosima društvene moći. Institucije, političke elite, obrazovni sistemi, mediji, kulturne ustanove, ali i različiti društveni pokreti i marginalizovane grupe učestvuju u tom procesu, nastojeći nametnuti, osporiti ili preoblikovati određene interpretacije prošlosti. Zbog toga pitanje sjećanja istovremeno postaje pitanje društvene vidljivosti: čija iskustva postaju dio kolektivnog pamćenja, čiji glasovi ostaju na njegovim margi-

nama i ko ima mogućnost da određuje šta će buduće generacije pamtiti kao relevantno?

Posebno je važno razumjeti da promjena narativa ne znači nužno samo zamjenu jednog tumačenja drugim, već može predstavljati dublju transformaciju samog načina na koji društvo razumije prošlost i vlastiti odnos prema njoj. Otvaranjem prostora za pluralnost iskustava, uključivanjem potisnutih i marginalizovanih sjećanja te kritičkim preispitivanjem dominantnih interpretacija, kultura sjećanja može postati prostor društvene refleksije, dijaloga i potencijalnog pomirenja. U tom procesu prošlost prestaje biti samo predmet reprodukcije, a postaje aktivan resurs za razumijevanje sadašnjosti i zamišljanje drugačije budućnosti. Upravo se u toj sposobnosti kulture sjećanja da povezuje prošlo, sadašnje i buduće ogleda njen širi društveni značaj a to je da način na koji pamtimo ne govori samo o tome šta se dogodilo, već i o vrijednostima, identitetima i društvenim odnosima koje želimo uspostaviti i prenijeti u budućnost. Za Tunel spasa to znači da njegova priča o otporu i preživljavanju ne smije biti zatvorena u jedan, konačan narativ, već mora ostati otvorena za nova pitanja, iskustva i generacije.

Sve ove dileme vode zaključku do kojeg smo došli i analizom dokumentacije: Tunelu spasa nisu nedostajali ni normativni okviri, ni stručna rješenja, već dosljedna društveno-politička opredijeljenost da se zamišljeno i provede. Idejno rješenje i Urbanistički projekat „Spomenički kompleks Tunel D-B“ iz 2018. godine i danas nude realan put, jer polaze od onoga što je preostalo, a ne od onoga što je izgubljeno. Svako novo odstupanje od tog puta, ma koliko pragmatično izgledalo, prijeti da ponovi obrazac iz prethodne tri decenije. Stoga je odgovornost i vlasti

i menadžmenta, ali i struke, da osvijeste važnost očuvanja ovog memorijala i njegovog vraćanja na tračnice zamišljenog razvoja. Paralelno s tim, važno je da ovaj memorijalni muzej, pored obrazovanja, informisanja, zabave i provođenja slobodnog vremena, ponudi i kritički i nezavisan pristup društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim pitanjima. Uostalom, na globalnom nivou raste značaj uloge muzeja kao društvenih arbitara, zajedno s njihovom sve većom odgovornošću, utjecajem i učešćem u društvu (Bakić, 2021:341). To istovremeno podrazumijeva njihov veći značaj i važniju poziciju u kulturnoj politici svakog društva.

Iz perspektive Sarajeva, kao glavnog grada koji je proživio najdužu opsadu u modernoj historiji i bio središte ratnih zbivanja, relativizacija se u javnom prostoru doživljava kao direktan napad na historijsku istinu, sudske presude i lično dostojanstvo preživjelih. Ona se najčešće manifestira putem negiranje presuda Međunarodnog suda u Haagu (ICTY) o genocidu, opsadi i teroriziranju građana Sarajeva. Za Sarajevo, građane i građanke to nije samo političko neslaganje već negiranje proživljene stvarnosti. Dalje, postoje pokušaji da se opsada prikaže kao „samoblokada" ili da se plasiraju narativi kako je „vojska unutar grada pucala na vlastiti narod" kako bi izazvala međunarodnu intervenciju. Ovdje je važno dodati i podizanje spomenika ili imenovanje institucija po osobama osuđenim za ratne zločine u neposrednoj blizini grada (npr. u entitetu Republika Srpska) u Sarajevu stvara osjećaj nesigurnosti i opstrukcije trajnog mira. S druge strane, u samom Sarajevu (ali i šire u Bosni i Hercegovini) prisutan je politički i društveni pritisak koji koristi ratnu traumu za dnevnopolitičke interese, održavajući društvo u stanju stalne pripravnosti i straha. Određene političke elite često koriste komemoracije i godišnjice ne za

iscjeljenje i edukaciju, već za homogenizaciju vlastitog biračkog tijela. Priča o žrtvi koristi se kao univerzalni štit protiv kritika o korupciji, ekonomskom zaostatku ili lošem upravljanju u sadašnjosti. Drugim riječima, pažljivo rukovanje sa sjećanjem uslov je da kultura sjećanja zaživi kao empatijsko načelo u postkonfliktnoj zajednici, a ne kao politizirana proizvodnja laži u funkciji političkih ciljeva vladajućih etnonacionalnih kvazielita. Stoga se kao pitanje najvišeg reda kandidira kvalitativna i kvantitativna dimenzija sjećanja – *kakvo sjećanje i koliko sjećanja* (Ćurak, 2023:104).

Iako službeni narativi i sudske presude insistiraju na individualnoj krivnji počinitelja i odgovornih lica, u javnom i medijskom diskursu te naročito na društvenim mrežama često dolazi do skliznuća u etiketiranje cijelog jednog naroda kao agresorskog ili genocidnog. To blokira bilo kakav pokušaj dijaloga i izgradnje povjerenja na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine. Kombinacija ovih ali i drugih tendencija stvara i dalje začarani krug koji onemogućava društveni i kulturni napredak države Bosne i Hercegovine.

Upravo zato kultura sjećanja ne smije ostati zarobljena između negiranja i instrumentalizacije, između šutnje i nametanja samo jednog, zatvorenog narativa. Sjećanje ima smisla onda kada prošlost ne služi samo potvrđivanju već postojećih podjela, nego kada otvara prostor za razumijevanje, odgovornost i razgovor o društvu koje želimo graditi. To podrazumijeva razlikovanje individualne odgovornosti od kolektivnog označavanja, uvažavanje različitih iskustava žrtava i preživjelih, ali i jasno odbacivanje pokušaja da se činjenice o ratnim zločinima, opsadi i genocidu relativiziraju ili politički preoblikuju. Kultura sjećanja stoga nije samo odnos prema prošlosti, ona je istovremeno pitanje vrijednosti na kojima želimo utemeljiti sadašnjost i budućnost Bosne i Herce-

govine, a gdje je potrebno „afirmisati kulturu sjećanja kao zajedničku platformu kulture života" (Ćurak, 2023:115).

Na kraju, možda je upravo u tome i najvažniji zadatak kulture sjećanja: da prošlost ne pretvori u trajni izvor straha i međusobnog nepovjerenja, nego u prostor iz kojeg je moguće učiti. Sarajevo, sa svojim iskustvom razaranja, otpora, preživljavanja i obnove, nosi posebno snažnu odgovornost da čuva sjećanje, ali i da insistira na njegovom humanističkom smislu. Sjećati se ne znači ostati zarobljen u prošlosti.

Naprotiv, odgovorno sjećanje podrazumijeva sposobnost da se prošlost prizna, da se žrtvama vrati dostojanstvo, da se zločini imenuju bez relativizacije, ali i da se otvori prostor za društvo u kojem buduće generacije neće nasljeđivati samo traume i podjele, već i svijest o tome da mir, povjerenje i zajednički život nisu dati jednom zauvijek, nego se iznova grade svakodnevnim izborima, odgovornošću i kulturom dijaloga.

LISTA ILUSTRACIJA I TABELA

Ilustracija 1. Kuća porodice Kolar neposredno nakon rata

Ilustracija 2. Izvod iz Urbanističkog projekta: Objekat D-B (lijevo) i Objekat D2-B2 (desno)

Ilustracija 3. Plan razvoja Memorijalnog muzeja opsade na dobrinjskoj strani

Ilustracija 4. Plan razvoja Memorijalnog muzeja opsade na butmirskoj strani

Ilustracija 5. Kuća Kolara sa autentičnom trasom tunela integrirana u izložbeni dio planiranog objekta memorijalnog muzeja

Ilustracija 6. Kuća Sloboda uz novi objekat edukativno-istraživačkog centra (fizički povezan na podzemnoj etaži)

Ilustracija 7. Arhitektura koja asocira na podizanje slojeva tla – korištenjem nabijene zemlje kao dominantnog materijala

Ilustracija 8. Organizacija prostora usmjerava posjetioca na izložbeni prostor koji kulminira autentičnim segmentima tunela

Ilustracija 9. Izgled rekonstruirane tunelske cijevi u dužini od 100 m

Ilustracija 10. Idejni projekat ulaza u Tunel sa butmirske strane

Ilustracija 11. Idejni projekat Edukativnog centra u kući Sloboda na Dobrinji

Tabela 1. Pregled ograničenih radova tehničkog održavanja i adaptacije objekata SK Tunel D-B i aktivnosti na realizaciji strateškog projekta „Spomenički kompleks Tunel D-B“

Tabela 2. Pregled izložbene i filmske produkcije SK Tunela D-B, po godinama

Tabela 3. Prikaz broja posjeta učenika i učenica osnovnih i srednjih škola KS u sklopu „Dana otvorenih vrata SK Tunela D-B“

Tabela 4. Pregled manifestacija sa programskim sadržajima na SK Tunel D-B i saradnji sa drugim ustanovama

Tabela 5. Preporuke Studije izvodljivosti realizacije projekta Tunel spasa D-B

Tabela 6. Broj posjetilaca na SK Tunel D-B na godišnjem nivou u periodu 2012-2022. godine

BIBLIOGRAFIJA

Ajnadžić, N. (2002). *Odbrana Sarajeva*. ITD Sedam.

Assmann, A. (2011). *Duga senka prošlosti*. Biblioteka XX vek.

Assmann, A. (2015). Sećanje, individualno i kolektivno. U M. Sladeček, J. Vasiljević i T. Petrović Trifunović (ur.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*. Zavod za udžbenike.

Bahtijarević, M., et al. (2009). *Značaj Tunela D-B za odbranu Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Zbornik radova sa okruglog stola. Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu.

Bakić, S. (2021). *Different Voices and Luminosities: Encouraging Reconciliation through Museum Practices*, Southeastern Europe 45 (2021), 341-360, BRILL, Ferdinand Schöningh.

Bakić, S. (2023). Kultura sjećanja i obrazovanje: Ka jačanju društvene odgovornosti. U *Zbornik radova sa Međunarodne konferencije Kultura sjećanja u Bosni i Hercegovini: ka institucionalnom okviru*. JU Fond Memorijala KS.

Bećirović, H. (ur.). (2008). *Opsada i odbrana Sarajeva 1992–1995: Referati sa Okruglog stola održanog 23. novembra 2005. godine*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

Bevan, R. (2016). *The Destruction of Memory: Architecture at War*. Reaktion Books. London.

Bogdanović, B. (1995) „The City and Death", u Balkan Blues. Writing out of Yugoslavia, Joanna Labon (ur.). Northwestern University Press.

Ćurak, N. (2023). *Sjećanje i poricanje: Od ZAVNOBiH-a do naših dana*. UNSA FPN.

Čekić, S. (2014). *Agresija na Bosnu i Hercegovinu: Planiranje, priprema, izvođenje*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Dervišević, I. (2009). *1. slavna i viteška brigada: Herojstvo i žrtve u odbrani Sarajeva '92.-'95*. Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca.

Diegoli, T. (2007). *Kolektivno pamćenje i obnova društva u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*. Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina.

Halilbegović, N. (2016). *Sarajevo od referenduma do agresije i napada na grad: 5. i 6. aprila 1992. godine*, Fojnica: "Fojnica"

Kreševljaković, N. (2013). *Tunel spasa: Sarajevo 1993–2013*. Fond Kantona Sarajevo za izgradnju i očuvanje grobalja šehida i poginulih boraca, memorijalnih centara i spomen obilježja žrtava genocida.

Kuljić, T. (2006). *Kultura sjećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Čigoja.

Lennon, J. i Foley, M. (2000). *Dark tourism: The attraction of death and disaster*. Continuum.

Osmanković, J., et al. (2008). *Studija izvodljivosti realizacije projekta Tunel spasa D-B*. Ekonomski institut Sarajevo i SERDA.

Rujanac, Z. (2003). *Opsjednuti grad Sarajevo*. Bosanski kulturni centar.

Rujanac, Z. i Karavelić, V. (2009). *Sarajevo: Opsada i odbrana, 1992–1995*. Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu.

Rujanac, Z. i Karavelić, V. (2020). *Tunel spasa/Tunnel of Hope*. Udruženje boraca „Dobitnika ratnih priznanja i odlikovanja Općine Stari Grad".

Sodaro, A. (2018). *Exhibiting atrocity: Memorial museums and the politics of past violence*. Rutgers University Press.

Stojanović, D. (2024). *Prošlost dolazi*. Biblioteka XX vek.

Šadinlija, M. (2012). *Tunel D-B (historijska osnova)*. JU Fond Memorijala KS.

Šadinlija, M. (2013). Izgradnja i značaj Sarajevskog ratnog tunela. U Š. Hodžić (ur.), *Koraci: Časopis za zaštitu tekovina borbe za BiH* (str. 23-38). Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu.

Šadinlija, M. (2013). *Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine 1986–1992*. Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.

Šadinlija, M. (2014). Prsten za glavu aždaje: Sarajevo u strateškim ciljevima Republike Srpske 1992–1995. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), XVII*(3).

Tanović, S. (2019). Architecture and collective remembrance at the Tunnel D-B Memorial Site in Sarajevo. *Change Over Time, 9*(1). University of Pennsylvania Press.

Zorlak, R. (2014). *Tunel i još ponešto*. Dobra knjiga.

Arhivski dokumenti:

Arhiv JU Fond Memorijala KS i Ministarstva za boračka pitanja KS

1. Dopis, Zavod za planiranje razvoja KS, br. 09-02-23-3369/14 od 19.06.2014. godine.
2. Dopis, Međunarodni aerodrom Sarajevo, Direkcija civilne avijacije FBIH, za Zavod za planiranje, Predmet: Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva, br. 01-2719, od 24.06.2003.
3. Elaborat „Prijedlog za proglašenje zaštićenim spomenikom – Tunel DB", Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, br. 1490/99 od 06.12.1999.
4. Elaborat o preuzimanju Tunela spasa D-B kao kulturno-historijske i turističke destinacije, Sarajevo, 2012.
5. Idejni projekat „Ulaz u SK Tunel D-B", br. ID810/2022, Sarajevo, 10/22.
6. Idejno rješenje objekata u sklopu Urbanističkog projekta „Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja-Butmir", Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, 2004.

7. Informacija o realizaciji konstruktivne sanacije Ratnog Tunela D-B, Zavod za izgradnju KS, 2004.

8. Izjašnjenje, JU Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, br. AČ.JE-802-1/14 od 07.07.2014.

9. Izvještaji o radu JU Fonda Memorijala KS, od 2012. do 2022. godine.

10. Obrazloženje Urbanističkog projekta „Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunel D-B, Dobrinja-Butmir", Zavod za planiranje KS, br. 02-23-2690/11 od 31.05.2012.

11. Odluka, Nekretnina Spomenički kompleks Tunel D-B proglašava se zaštićenim dobrom II kategorije, Službene novine KS, 7/00 od 20.04.2000.

12. Odluka o kupoprodaji br. 01-05-32601/08 od 04.12.2008.

13. Odluka o pristupanju izradi UP „Spomenički kompleks Tunel D-B", Sl. novine KS, 48/13

14. Odluka o pristupanju izradi Urbanističkog projekta „Memorijalni muzej opsade Grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja Butmir", Sl. novine KS, 1 od 21.01.2003.

15. Odluka o usvajanju Projekta "Opsada i odbrana Sarajeva 1992-1995. godine", Sl. novine KS, 9/06 od 23.03.2006.

16. Projektni zadatak Konkursa za izradu idejnog urbanističko-arhitektonskog rješenja za Spomenički kompleks Tunel D-B sa idejnim projektima arhitektonskih objekata, Fond memorijala, 2014.

17. Rješenje o izgradnji Memorijalnog muzeja opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D- B Dobrinja-Butmir, Sl. novine KS, 2 od 29.1.2002.

18. Studija izvodljivosti realizacije projekta Tunel spasa D-B Sarajevo kao kulturno-historijska turistička destinacija, Ekonomski institut Sarajevo, Sarajevo, 2008.

19. Urbanistički projekat „Spomenički kompleks Tunel D-B", Zavod za planiranje razvoja KS, 2018.

20. Zahtjev za radno-konsultativni sastanak, Ministarstvo za boračka pitanja KS, br. 06-02- 29147/12, od 20.12.2012.

21. Zaključak Vlade KS, br. 02.012-109/97 od 24.09.1997. 22. Zaključak Vlade KS, br. 02-012-69/97 od 06.06.1997.

22. Zaključci, u: Dostava zaključaka, Općina Novi Grad Sarajevo, 02-05-9354/11 od 07.06.2011.

23. Zapisnik o usmenoj raspravi, Općina Ilidža, Služba za imovinsko-pravne poslove, br. 04-27-5144/22-4 od 24.02.2023.

24. Zapisnik sa javne rasprave na temu „Nacrt Urbanističkog projekta 'Memorijalni muzej opsade grada Sarajeva na lokalitetu Tunela D-B, Dobrinja-Butmir'", Opština Novi Grad Sarajevo, br. 06-23-21251/2012 od 19.12.2012.

25. Zapisnik sa Radno-konsultativnog sastanka na temu „Priprema Prijedloga Odluke o proglašenju 'Spomeničkog kompleksa Tunel D-B' dobrom baštine", od 11.09.2014. godine

26. Zapisnik sa sastanka 23.10.2012. na temu „Realizacija projekta Tunel spasa D-B Sarajevo kao kulturno-historijske i turističke destinacije", Fond memorijala, br. 13-40-65/12 od 29.10.2012.

27. Zapisnik sa sastanka 26.03.2013. godine, u: Prijedlog novog obuhvata UP, Općina Novi Grad, br. 02-23-6402/13 od 10.04.2013.

28. Zapisnik sa sastanka povodom izmjene Odluke o stavljanju dobra baštine Spomenički kompleks Tunel D-B pod zaštitu, MAS, br. 02-1-02-1-6972-7/19 od 03.2.2020.

29. Zapisnik sa sastanka, Fond memorijala, br:13-14-02-353/13 od 09.05.2014.

Web članci:

Hoare, Atilla Marko, *Kako je JNA postala velikosrpska vojska*, na: https://yuhistorija.com/serbian/ratovi_91_99_txt01c3.html#top pristupljeno: 3.12.2023.

Karović, Merisa. *Sarajevske barikade. Karakazan i mišolovka. Okruženje sa 'sve četiri strane sveta'*, na: https://historiografija.ba/article.php?id=1188 pristupljeno: 22.12.2023.

Zubčević, Edin, *Mitovi i pobjede*, dostupno na: https://nomad.ba/zubcevic-mitovi-i- pobjede pristupljeno: 22.12.2023.

Međunarodni aerodrom Sarajevo: Šta putnici mogu očekivati u narednih pet godina?, dostupno na: https://radiosarajevo.ba/metromahala/teme/medunarodni-aerodrom- sarajevo-sta-putnici-mogu-ocekivati-u-narednih-pet-godina/503179 pristup: 23.12.2023.

Biografije autora i autorice

Suad Zijadić (1960) rođen je u Sarajevu. Diplomirao je na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu 2000. godine na temu „Muzička tradicija Bošnjaka", a magistrirao je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu 2024. godine na temu *Društveno-politički kontekst razvoja Spomeničkog kompleksa Tunel D-B – prilog kulturi sjećanja*. 11 godina je radio kao vjerski službenik (imam, hatib i muallim) pri Odboru Islamske zajednice Sarajevo (danas Medžlis IZ Sarajevo).

Početkom agresije na BiH aktivno se uključio u odbranu BiH. Član Patriotske lige od njenog osnutka, a nakon rata predsjednik Mjesnog odbora Bjelave, Višnjik, Podhrastovi i Mejtaš i dopredsjednik Skupštine PL Kantona Sarajevo. Od 2000. godine uposlenik Fonda memorijala u kome je radio neprekidno 25 godina i za to vrijeme unutar Fonda osmislio i izgradio "Sektor za njegovanje tekovina Odbrambeno-oslobodilačkog rata 92.-95., 41-45. i antifašizma". 2012 godine je preuzeo organizaciju rada na spomeničkom kompleksu TunelD-B sve do 2017. kada je imenovan na poziciju direktora Fonda memorijala. Od 2025. godine je u penziji.

Sarina Bakić (1973) rođena je u Sarajevu. Vanredna je profesorica na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu na Odsjeku Sociologija i rukovoditeljica Odsjeka Sociologija. Autorica je knjige Kontroverze recepcije kulture, te koautorica knjiga Nasilje nad ženama – diskursi, perspektive, lekcije iz BiH povijesti, Razumijevanje društva i Mirovni potencijal religija i međureligijski dijalog kao sredstvo za unapređenje političkog dijaloga u Bosni i Hercegovini.

Njeno uže naučno polje djelovanja jeste sociologija kulture i umjetnosti, istražuje različite fenomene masovne kulture, suodnose umjetnosti i politike, bavi se kritičkom kulturom sjećanja, različitim segmentima interkulturalnog dijaloga i kulturne diplomatije. Autorica je više desetina naučnih i stručnih radova u recentnim domaćim i stranim časopisima. Učestvovala je također, u više domaćih i međunarodnih projekata kao koordinatorica projekata i član ekspertskih timova projekata, te na međunarodnim i domaćim naučnim konferencijama sa izlaganjima. U sklopu mnogobrojnih javnih angažmana, aktivna je članica Odbora za sociološke nauke ANU BiH, Balkanskom sociološkom forumu sa sjedištem u Tirani, Fondaciji Boris Divković, Programskom savjetu Naučnog i istraživačkog centra za Balkanske studije Univerziteta u Lođu Poljska te je članica Naučnog vijeća UNESCO – Regionalnog ureda za nauku i kulturu, Venecija, Italija. Dobitnica je nagrade Univerziteta u Sarajevu za naučno/umjetnički rad za 2021. godinu.